

Η ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ ΣΤΟΝ ΠΟΝΤΟ*

Ὁ Πλούταρχος στὸ *Βίο τοῦ Περικλῆ* ἐξιστορώντας τὶς πολεμικὲς δραστηριότητες τοῦ μεγάλου Ἀθηναίου πολιτικοῦ ἀναφέρει καὶ μιὰ ἐκστρατεία του στὸν Πόντο (κεφ. 20, 1 - 2) :

Εἰς δὲ τὸν Πόντον εἰσπλεύσας (ένν. ὁ Περικλῆς) στόλῳ μεγάλῳ καὶ κεκοσμημένῳ λαμπρῶς, ταῖς μὲν Ἑλληνίσι πόλεσιν ὧν ἐδέοντο διεπράξατο καὶ προσηνέχθη φιλανθρωπῶς, τοῖς δὲ περιοικοῦσι βαρβάροις ἔθνεσι καὶ βασιλευσιν αὐτῶν καὶ δυνάσταις ἐπεδείξατο μὲν τῆς δυνάμεως τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἄδειαν καὶ τὸ θάρσος, ἣ βούλοιντο πλεόντων καὶ πᾶσαν ὕψ' αὐτοῖς πεποιημένων τὴν θάλασσαν, Σινωπεῦσι δὲ τρισκαίδεκα ναῦς ἀπέλιπε μετὰ Λαμάχου καὶ στρατιώτας ἐπὶ Τιμησίλεων τύραννον. ἐκπεσόντος δὲ τούτου καὶ τῶν ἑταίρων, ἐφημίσατο πλεῖν εἰς Σινώπην ἐθελοντὰς ἑξακοσίους καὶ συγκατοικεῖν Σινωπεῦσι, νευμαμένους οἰκίας καὶ χώραν ἣν πρότερον οἱ τύραννοι κατεῖχον.

Σὲ καμιὰ ἄλλη ἀρχαία πηγή δὲ γίνεται λόγος γι' αὐτὴ τὴν ἐκστρατεία καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ δημιούργησε πρόσφατα στὴν P. Ferrarese¹ ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀξία τῆς πληροφορίας τοῦ Πλουτάρχου, οἱ ὁποῖες, ἐνισχυμένες καὶ ἀπὸ τὴ διαφωνία τῶν νεώτερων ἱστορικῶν γιὰ τὸ χρόνον καὶ τὸ σκοπὸ τῆς ἐκστρατείας, τὴν ὀδήγησαν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐκστρατεία αὐτὴ δὲν ἐγίνε ποτέ. Συγκεκριμένα ἡ Ferrarese πιστεύει ὅτι ὅλη αὐτὴ ἡ ἱστορία ἐπινοήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸν 4ο αἰ. ὡς ἀντίβαρο ἀπέναντι στὶς κατακτητικὲς βλέψεις τοῦ Φιλίππου. Ὅταν δηλ. ὁ Φίλιππος ἀποφάσισε νὰ ἐπέμβει στὴ Θράκη καὶ στὴ ζώνη τῶν Στενῶν - περιοχὲς ζωτικῆς σημασίας γιὰ τοὺς Ἀθηναίους -, τὸ ἀντιμακεδονικὸ κόμμα, γιὰ νὰ κερδίσει καὶ πάλι ἡ κοινὴ γνώμη τὴν ἐμπιστοσύνη στὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν ἱμπεριαλιστικῶν σχεδίων τοῦ βα-

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ μου κ. Χρῆστο Πελικίδη, γιὰ τὴν παρακολούθησιν τῆν ἐργασία σὲ ὅλα τὰ στάδια καὶ μοῦ ἔκαμε χρήσιμες ὑποδείξεις.

1. P. Ferrarese, La spedizione di Pericle nel Ponto Euxino, *Contributi dell'Istituto di storia antica*, II, Milano 1974, σ. 7 - 19.

σιλιᾷ τῆς Μακεδονίας, ἐπινόησε μιὰ ἐκστρατεία πού δῆθεν ἔγινε ἀπό τόν Περι- κλῆ στά χρόνια τοῦ μεγαλείου τῆς Ἀθήνας καί ἀπέβλεπε ὄχι στήν καταπίεση τῶν Ἑλλήνων, ἀλλά στήν ἐνίσχυσή τους στά πλαίσια μιᾶς πανελληνίας πολι- τικῆς¹.

Ἐπειδὴ ἡ Ferrarese εἶναι ἡ μόνη ἀπό τοὺς ἱστορικοὺς πού ἀρνεῖται ἐν- τελῶς τὴν ἐκστρατεία καί ἐπειδὴ ὡς τώρα δὲν ὑπῆρξε καμιὰ ἀπάντηση στις ἀπόψεις της, θεωρῶ χρήσιμο νὰ συζητήσω διεξοδικὰ τὰ ἐπιχειρήματά της.

Τὸ κυριότερο ἐπιχείρημα τῆς Ferrarese εἶναι ἡ σιωπὴ τῶν σύγχρονων ἢ τῶν λίγο μεταγενέστερων συγγραφέων· ἀλλὰ μολονότι καί ἡ ἴδια ἀναγνωρίζει ὅτι τὸ *argumentum e silentio* δὲν μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ ἀσφαλῆ συμπερά- σματα, ὥστόσο τοῦ ἀποδίδει μεγάλη σημασία καί προσπαθεῖ νὰ στηρίξει κυ- ρίως σ' αὐτὸ τις ἀπόψεις της γιὰ ἀμφισβήτηση τῆς ἐκστρατείας. Ἡ Ferra- rese ἀναφέρεται συγκεκριμένα στὸ Θουκυδίδη, Εὐριπίδη καί Ξενοφώντα, οἱ ὁποῖοι, ὅπως ἰσχυρίζεται, ἐνῶ εἶχαν εὐκαιρία νὰ κάμουν ὑπαινιγμὸ γιὰ τὴν ἐκστρατεία, ἂν φυσικὰ εἶχε γίνεи, σιωποῦν.

Ἔτσι ὁ Θουκυδίδης, ἐξιστορώντας ἀνάμεσα στὰ γεγονότα τοῦ 425/4 τὴν ἀποστολὴ τοῦ Λαμάχου στὸν Εὐξεινο Πόντο, δὲν κάνει τὴν παραμικρὴ μνεία γιὰ μιὰ παλιότερη ἀποστολὴ του ἐκεῖ μὲ ἀρχηγὸ τὸν Περικλῆ². Εἶναι γεγονὸς ὅμως ὅτι οἱ παρεμβάσεις στὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη εἶναι πάρα πολὺ λί- γες καί γίνονται μόνον ὅπου σοβαρὸς λόγος τις ἐπιβάλλει³. Ἐξἄλλου τίποτε δὲν τὸν ὑποχρέωνε νὰ κάμει μιὰ ἀναφορὰ πού γιὰ μᾶς θὰ εἶχε τόσο μεγάλη σημασία, ἀλλὰ δὲ φαίνεται ὅτι εἶχε γιὰ τὸν ἴδιο.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν Εὐριπίδη, ἡ Ferrarese θεωρεῖ ὡς δεδομένο ὅτι ὅλες οἱ

1. Ferrarese, *ὁ.π.*, σ. 19.

2. Ferrarese, *ὁ.π.*, σ. 10.

3. Ὁ Θουκυδίδης π.χ. κάνει παρεμβάσεις, γιὰ νὰ διορθώσει ἀνακρίβειες σὲ δημοσιευ- μένα ἔργα (πβ. I 97,2) καί στὴν παράδοση (πβ. VI 54,1) ἢ γιὰ νὰ δώσει ὑλικὸ πού ἦταν ἀδύνατο νὰ βρεθεῖ ἄλλοῦ (π.χ. II 97 γιὰ τὴ Θράκη - βλ. καί A. W. Gomme, A. An- drewes, K. J. Dover, *A Historical Commentary on Thucydides*, IV, Oxford 1970, σ. 198). Γιὰ τὴ μελέτη τῶν παρεμβάσεων βασικὸ βοήθημα εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ H. Münch, *Studien zu den Exkursen des Thukydides*, Heidelberg 1935. Βλ. ἐπί- σης W. Schadewaldt, *Die Geschichtsschreibung des Thukydides*², Dublin/Zürich 1971, σ. 67 - 99, καί Chr. Schneider, *Information und Absicht bei Thukydides*, *Hypomne- mata*, Heft 41, Göttingen 1974, σ. 53 - 66. Ὁ H. D. Westlake, *Essays on the Greek Historians and Greek History*, Manchester 1969, σ. 1 - 38 (= Irrelevant Notes and Minor Excursuses in Thucydides), χωρὶς ν' ἀρνεῖται ὅτι ὁ Θουκυδίδης παρέλειψε πλη- ροφορίες πού θὰ ἦταν πολὺτιμες στὸ νὰ βοηθήσουν τοὺς μεταγενεστέρους νὰ κατανοή- σουν σύγχρονά του προβλήματα, παραδέχεται ὥστόσο ὅτι δὲν ἐγκατέλειψε ἐντελῶς τὴ συνήθεια νὰ συμπεριλαμβάνει στὸ ἔργο του περισσότερο ἢ λιγότερο ἄσχετες πληροφορίες, πού εἶναι περισσότερες στὰ τέσσερα πρῶτα βιβλία ἀπ' ὅ,τι στὰ τελευταῖα καί αὐτὸ ὀφείλε- ται στὸ ὅτι στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ ἔργου τοῦ ὁ ἱστορικὸς υἱοθέτησε αὐστηρότερους κανόνες ἀναφορᾶς.

τραγωδίες του ἀπηχοῦν σύγχρονα πολιτικά γεγονότα, πράγμα ὅμως ποῦ ἀμφισβητεῖται¹. Ἔτσι θεωρεῖ περίεργο τὸ γεγονός ὅτι ὁ ποιητὴς στὴ *Μήδεια*, ποῦ διδάχτηκε τὸ 431, δὲν κάνει καθόλου μνεία τῆς Κολχίδας καὶ γενικὰ τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ἐνῶ τὸ ἀντίθετο συμβαίνει στὴν *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις*. Πράγματι ὁ Εὐριπίδης δὲν ἀναφέρει τίποτε στὴ *Μήδεια*, ἀλλὰ ἡ ἐκστρατεία τοῦ Περικλῆ ἦταν τὸ μόνο γεγονός ποῦ θὰ μπορούσε νὰ τοῦ θυμίζει τὸν Εὐξείνου Πόντο, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ἀνέκαθεν ἐμπορικές συναλλαγές μὲ τὸν Πόντο; Τίς ἐμπορικές αὐτὲς σχέσεις ὑπαινίσσεται ἀσφαλῶς καὶ ὁ συγγραφέας τοῦ γνωστοῦ πολιτικοῦ κειμένου [Ξεν.] *Ἀθηναίων Πολιτεία*: *Εἰ δὲ δεῖ καὶ σμικροτέρων μνησθῆναι, διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης πρῶτον μὲν τρόπους εὐωχιῶν ἐξηθρον ἐπιμισγόμενοι ἄλλη ἄλλοις* <ὥστε> ὅ,τι ἐν Σικελία ἢδὲ ἢ ἐν Ἰταλία ἢ ἐν Κύπρῳ ἢ ἐν Πόντῳ ἢ ἐν Πελοποννήσῳ ἢ ἄλλοθί που, ταῦτα πάντα εἰς ἓν ἤθροισται διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης².

Τὸ ὅτι ἐξάλλου ὁ Εὐριπίδης στὴν *Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις* ἀναφέρεται ἐπανειλημμένα στὴ φοβερὴ τραχύτητα τῶν τόπων τοῦ Πόντου καὶ στὴν ἐχθρότητα τῶν κατοίκων δὲν ὀφείλεται καθόλου στὸ ὅτι εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἐκστρατεία τοῦ Λαμάρχου τὸ 425/4, ἀλλὰ στὴν οἰκονομία τοῦ ἔργου.

Ὁ ἰσχυρισμὸς τῆς Ferrarese ὅτι ὁ Ξενοφώντας ὀνομάζει τὴ Σινώπη μόνον ἀποικία τῶν Μιλησίων, ἐπειδὴ ἀκριβῶς δὲν εἶχαν σταλεῖ ἐκεῖ οἱ 600 Ἀθηναῖοι, ἐνῶ, ἂν πράγματι εἶχε γίνει ἡ ἀποστολὴ τους, θὰ ἔπρεπε νὰ κάμει ὑπαινιγμὸ γιὰ τὴν παρουσία τῶν ἴδιων ἢ τῶν ἀπογόνων τους - ἡ παρασιώπησιν τοῦ γεγονότος, ὅπως σωστὰ παρατήρησε καὶ ἡ ἴδια, δὲν μπορεῖ εὐκόλως ν' ἀποδοθεῖ στὴ φιλοσπαρτιατικὴ στάση τοῦ συγγραφέα³, εἶναι ἴσως ὀρθός· ἀλλὰ δὲν ἔχουμε καμιά ἐνδειξὴ ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι παρέμειναν ἐκεῖ μέχρι τὸ 400, ἀφοῦ εἶναι πιθανὸ νὰ εἶχαν ἐκδιωχθεῖ ἀπὸ μιὰ τόσο ἀπομακρυσμένη περιοχὴ, ἂν ὄχι νωρίτερα, τουλάχιστον κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου μὲ τίς πολλὰς διακυμάνσεις του καὶ ἀσφαλῶς μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τῶν Σπαρτιατῶν τὸ 404, ὅποτε οἱ Ἀθηναῖοι ἔχασαν τίς ἐξωτερικὲς κτήσεις τους⁴.

1. A. Lesky, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, Μετάφραση Α.Γ. Τσοπανάκη, 2η ἔκδ., Θεσσαλονίκη 1972, σ. 518.

2. Π 7. Τὸ ἔργο αὐτό, «τὸ πρῶτο κρατικοπολιτικὸ καὶ κοινωνιολογικὸ δοκίμιον τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας» (Reinhardt), ποῦ διασώθηκε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ξενοφώντας, γράφτηκε ἀπὸ ἄγνωστο ὀλιγαρχικόν, τὸ πιθανότερον μεταξὺ τοῦ 431 καὶ 424 π.Χ. Βλ. γενικὰ Lesky, ὁ.π., σ. 636-37, καὶ Β. Ἀτσαλου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Γ', Ἀθήνα 1972, σ. 447.

3. Ferrarese, ὁ.π., σ. 12 μὲ τίς σημειώσεις.

4. Ξεν. Ἀπομν. II 8,1. IIβ. K.J. Beloch, *Griechische Geschichte*², II, Strassburg 1914, σ. 428· E. Meyer, *Geschichte des Altertums*, IV, 4η ἔκδ., Stuttgart 1956, σ. 364 κ.ἑξ. U. Wilcken, *Griechische Geschichte*⁹, München 1962, σ. 183 (Μετάφραση Ἰω. Τουλουμάκου, Ἀθήνα 1976, σ. 242)· Ἰω. Α. Βάρτσου, *Ἀθηναϊκαὶ Κληρονομία*, Ἀθήνα, τεύχ. 15, Ἀθήνα 1972, σ. 12 καὶ 72 μὲ τίς σημ. 6 καὶ 7.

Ἄλλὰ κι ἂν εἶχαν παραμείνει, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ P. A. Brunt¹, ἐπειδὴ ἡ σφαίρα ἐλέγχου τοῦ Λυσάνδρου δὲν ἔφθανε ὡς ἐκεῖ, δὲν ἦταν ὁ Ξενοφώντας ὁπωσδήποτε ὑποχρεωμένος νὰ τοὺς ἀναφέρει, ἀφοῦ μάλιστα δὲ γνωρίζουμε τί ποσοστὸ ἀντιπροσώπευαν αὐτοὶ οἱ νέοι ἔποικοι στὸ συνολικὸ πληθυσμὸ τῆς Σινώπης.

Τέλος, ἡ ὅλη τῆς ἐπιχειρηματολογία ποὺ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι πηγὴ τοῦ Πλούταρχου πρέπει νὰ εἶναι ἓνα πλαστὸ προπαγανδιστικὸ κείμενο τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. δὲ μοῦ φαίνεται πολὺ πειστικὴ. Παρόμοιες ἀπόψεις βέβαια γιὰ πλαστὰ ἢ «ποιητὰ» κείμενα ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἱστορικὰ γεγονότα (ψήφισμα Θεμιστοκλῆ, ὕρκος Πλαταιῶν, εἰρήνη τοῦ Καλλία κτλ.) ἔχουν διατυπωθεῖ καὶ εἶναι ἄνισα πιθανὲς ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωσιν². Ἡ Ferrarese θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπικαλεστεῖ τὰ παραδείγματα αὐτὰ καὶ νὰ μὴν ἀρκεστεῖ μόνον στὸ ψήφισμα τοῦ Περικλῆ τὸ σχετικὸ μὲ τὴ σύγκληση τοῦ Πανελληνίου συνεδρίου³. Ὅπως κι ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, προσωπικὰ πιστεύω ὅτι, μολονότι φαίνεται ἀποδειγμένο ὅτι κατασκευάστηκαν πλαστὰ κείμενα στὴν Ἀθήνα τὸν 4ο αἰ., γιὰ νὰ ὠραιοποιηθεῖ ἡ ἱστορία τῆς⁴, ὥστόσο δὲ θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε πλαστὰ *a priori* ὅλα τὰ παρόμοια κείμενα ποὺ μᾶς σώζονται.

Ἀντίθετα ἔχουμε λόγους νὰ πιστεύουμε στὴν ἱστορικότητα τῆς ἐκστρατείας, ποὺ ὁπωσδήποτε παρουσιάζει πολλὰ προβλήματα.

Εἶναι γεγονός βέβαια ὅτι ὁ Πλούταρχος ἐζήσε πεντακόσια καὶ περισσότερα χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔγινε ἡ ἐκστρατεία (μέσα περίπου τοῦ 5ου αἰ.) καὶ ἔχει ἐπίσης διαπιστωθεῖ ὅτι στοὺς Βίους ὁ Πλούταρχος εἶναι,

1. P. A. Brunt, *Athenian Settlements Abroad in the Fifth Century B.C.*, *Studies presented to Victor Ehrenberg*, Oxford 1966, σ. 79.

2. Βλ. κυρίως Chr. Habicht, *Falsche Urkunden zur Geschichte Athens im Zeitalter der Perserkriege*, *Hermes* 89, 1961, σ. 1 – 35.

3. Ferrarese, *ὁ.π.*, σ. 19, σημ. 48 (πβ. καὶ σ. 16, σημ. 38 καὶ 39), ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὸ ἄρθρο τοῦ R. Seager, *The Congress Decree: some doubts and a hypothesis*, *Historia* 18, 1969, σ. 129 – 141.

4. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὁ Θεόπομπος διατύπωσε ἀμφιβολίες γιὰ τὸν ὕρκιο τῶν Ἑλλήνων στὶς Πλαταιές (F. Jacoby, *FGrHist* 115 F 153: <ὁ Ἑλληνικὸς ὕρκος καταφρονεῖται, ὃν Ἀθηναῖοι φασιν ὁμόσαι τοὺς Ἕλληνας πρὸ τῆς μάχης τῆς ἐν Πλαταιαῖς πρὸς τοὺς βαρβάρους>). Τὴ μὴ ἀθηναικότητα αὐτοῦ τοῦ ὅρκου ἀπέδειξε ὁ L. Robert, *Études épigraphiques et philologiques*, Paris 1938, σ. 293 – 316, κυρίως ἱσ. 307 – 316. Οἱ ἀντίθετες ἀπόψεις τοῦ R. Siewert, *Der Eid von Plataiai, Vestigia*, Band 16, München 1972, δὲ μοῦ φαίνονται πειστικέες βλ. καὶ J. καὶ L. Robert, *REG* 86, 1973, σ. 91 – 92, ἀρ. 166. Ἐπίσης σχετικὰ μὲ τὸ ψήφισμα τοῦ Θεμιστοκλῆ ἢ πὶδὸ πιθανὴ ἀποψη εἶναι ὅτι εἶναι πλαστὸ στὴ μορφή ποὺ μᾶς σώζεται.

ὅπως διακηρύσσει ὁ ἴδιος¹ καὶ δέχονται οἱ ἐρευνητές², περισσότερο ἠθικολόγος παρά ἱστορικός. Αὐτὸ ὅμως δὲ σημαίνει πῶς πρέπει ν' ἀπορρίψουμε τὶς πληροφορίες τοῦ πού δὲν παραδίδονται ἀπὸ ἄλλη πηγὴ. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ γίνεται ἐπιτακτικότερη, ὅταν οἱ πληροφορίες ἀναφέρονται στὴν περίοδο τῆς Πεντηκονταετίας, γιὰ τὴν ὁποία οἱ γνώσεις μας εἶναι ἐλλιπεῖς καὶ γι' αὐτὸ ἐπιβάλλεται ἰδιαίτερα - χωρὶς ὑπερβολές φυσικά - ἡ ἀξιοποίηση κάθε στοιχείου πού ἔχουμε στὴ διάθεσή μας. Θὰ πρέπει ἐξάλλου νὰ προσθέσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Πλούταρχος, ἂν καὶ μεταγενέστερος, εἶχε στὴ διάθεσή του ὕλικὸ πού σήμερα ἔχει χαθεῖ καὶ ἡ ἀξιοπιστία τῶν ἱστορικῶν του εἰδήσεων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀξιοπιστία τῶν πηγῶν πού χρησιμοποιοεῖ.

Ποιές ὅμως εἶναι οἱ πηγές πού χρησιμοποίησε στὸ *Βίο τοῦ Περικλῆ*; Ὁ ἴδιος ὁ Πλούταρχος ἀναφέρει ὀνομαστικά εἴκοσι περίπου συγγραφεῖς³ καὶ ἀνάλογα μὲ τὴν ἀξιοπιστία τοῦ καθενὸς μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε ἢ ν' ἀπορρίψουμε τὶς πληροφορίες του. Πρόβλημα ὅμως δημιουργεῖται, ὅταν ὁ Πλούταρχος δὲν καθορίζει τὴν πηγὴ του, ὅποτε εἶναι δύσκολο καὶ παρακινδυνευμένο νὰ τὴν καθορίσουμε ἐμεῖς. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση δὲν καταλήγουμε, ὅπως παρατηρεῖ ὁ E. Buchner⁴, συμφωνώντας μὲ ἄποψη τοῦ E. Meinhardt, πέρα ἀπὸ ἓνα «ἴσως» μέχρι «πολὺ πιθανῶς». «Ὅσον ἀφορᾷ τώρα τὴν πληροφορία του γιὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Περικλῆ στὸν Πόντο, εἶναι ἀδύνατο, νομίζω, νὰ καθορίσουμε τὴν πηγὴ του. Ἴσως ὁ ἴδιος δὲν ἀναφέρει τὴν πηγὴ του, γιὰτὶ οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκστρατεία στὸν Πόντο μπορεῖ νὰ ὑπῆρχαν σὲ πολλοὺς ἱστορικοὺς συγγραφεῖς καὶ νὰ ἀποτελοῦσαν μιὰ κοινὴ παράδοση. Σὲ

1. Ἀλέξ. 1: Τὸν Ἀλεξάνδρου τοῦ βασιλέως βίον καὶ τὸν Καίσαρος, ὑφ' οὗ κατελήθη Πομπήιος, ἐν τούτῳ τῷ βιβλίῳ γράφοντες, διὰ τὸ πλῆθος τῶν ὑποκειμένων πράξεων οὐδὲν ἄλλο προεροῦμεν ἢ παραιτησόμεθα τοὺς ἀναγινώσκοντας, εἴν μὴ πάντα μηδὲ καθ' ἕκαστον ἐξεργασμένως τι τῶν περιβοήτων ἀπαγγέλλωμεν, ἀλλ' ἐπιτέμνοντες τὰ πλεῖστα, μὴ σνοκοφαντεῖν. οὔτε γὰρ ἱστορίας γράφομεν, ἀλλὰ βίους, οὔτε ταῖς ἐπιφανεστάταις πράξεσι πάντως ἔνεστι δήλωσις ἀρετῆς ἢ κακίας, ἀλλὰ πρᾶγμα βραχὺ πολλάκις καὶ ὄημα καὶ παιδιὰ τις ἔμφρασιν ἤθους ἐποίησε μᾶλλον ἢ μάχαι μυριόνεκροι καὶ παρατάξεις αἰ μέγισται καὶ πολιορκίαι πόλεων. ὥσπερ οἶν οἱ ζωγράφοι τὰς ὁμοιότητας ἀπὸ τοῦ προσώπου καὶ τῶν περὶ τὴν ὄψιν εἰδῶν οἷς ἐμφαίνεται τὸ ἦθος ἀναλαμβάνουσιν, ἐλάχιστα τῶν λοιπῶν μερῶν φροντίζοντες, οὕτως ἡμῖν δοτέον εἰς τὰ τῆς ψυχῆς σημεῖα μᾶλλον ἐνδύεσθαι, καὶ διὰ τούτων εἰδοποιεῖν τὸν ἕκαστον βίον, ἐάσαντας ἐτέροις τὰ μεγέθη καὶ τοὺς ἀγῶνας.

2. Βλ. π.χ. A.W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, I, Oxford 1945, σ. 54 κέξ.

3. Βλ. διεξοδικὰ R. Flacelière, É. Chambry, *Plutarque Vies*, tome III, Paris 1964, σ. 2 - 13. Μιὰ γενικὴ βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση ὅσον ἀφορᾷ τὶς πηγές τοῦ Πλουτάρχου καὶ τὸν τρόπο πού τὶς χρησιμοποιοεῖ μᾶς δίνει ὁ E. Buchner, *Gnomon* 32, 1960, σ. 306 - 310, στὴν κριτικὴ του γὰ τὴ διδ. διαιτρ. τοῦ E. Meinhardt, *Perikles bei Plutarch*, Frankfurt a. M. 1957.

4. Ὁ.π., σ. 308.

μιὰ τέτοια περίπτωση εἶναι φυσικό ὁ Πλούταρχος νὰ μὴν ἀναφέρει τοὺς συγγραφεῖς οἱ πληροφορίες τῶν ὁποίων ἀνῆκαν σ' αὐτὴ τὴν κοινὴ παράδοση. Μιὰ δευτέρη ἐξήγηση, ποὺ δίνει ὁ M. Duncker¹, εἶναι ὅτι ὁ Πλούταρχος μεταχειρίστηκε ἐδῶ τὴν *Ψηφισμάτων συναγωγὴ* τοῦ Κρατεροῦ, ἀφοῦ κάνει λόγο γιὰ ἓνα ψήφισμα² τοῦ Περικλῆ ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἀποστολὴ 600 Ἀθηναίων στὴ Σινώπη : ἐψηφίσαιτο πλεῖν εἰς Σινώπην ἐθελοντὰς ἐξακοσίους καὶ συγκατακεῖν Σινωπεῦσι, νειμαμένους οἰκίας καὶ χώραν ἣν πρότερον οἱ τύραννοι κατεῖχον.

Ἐπάρχουν ἐπίσης δύο χωρία στὸ Θουκυδίδη ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ὑπαινιγμὸς γι' αὐτὴ τὴν ἐκστρατεία : α) ἐγὼ δὲ ἀποφαίνομαι δύο μερῶν τῶν ἐς χρῆσιν φανερῶν, γῆς καὶ θαλάσσης, τοῦ ἑτέρου ὑμᾶς παντὸς κυριωτάτους ὄντας, ἐφ' ὅσον τε νῦν νέμεσθε καὶ ἦν ἐπὶ πλέον βουλευθῆτε· καὶ οὐκ ἔστιν ὅστις τῇ ὑπαρχούσῃ παρασκευῇ τοῦ ναυτικοῦ πλεόντας ὑμᾶς οὔτε βασιλεὺς οὔτε ἄλλο οὐδὲν ἔθνος τῶν ἐν τῷ παρόντι κωλύσει³ καὶ β) ἀλλὰ πᾶσαν μὲν θάλασσαν καὶ γῆν ἐσβατὸν τῇ ἡμετέρῃ τόλμῃ καταναγκάσαντες γενέσθαι⁴. Στὰ χωρία αὐτά, ὅπως βλέπουμε, διακηρύσσεται ἀπὸ τὸν Περικλῆ μὲ τὸν πιὸ πανηγυρικό τρόπο ἡ θαλασσοκρατορία τῆς Ἀθήνας καὶ τονίζεται ὅτι οὔτε βασιλεὺς οὔτε ἄλλο οὐδὲν ἔθνος θὰ μποροῦσε νὰ σταθεῖ ἐμπόδιο σὲ προσπάθεια τῶν Ἀθηναίων νὰ πλεύσουν ὅπου ἤθελαν. Ἐν λάβουμε ὑπόψιν μας ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι μὲ τὸ ναυτικό τους νικῆθηκαν στὴν Αἴγυπτο τὸ 454 καί, παρὰ τὶς ἐπιτυχίες τοῦ Κίμωνα, μετὰ τὸ θάνατό του περιορίστηκε ἡ κυριαρχία τους στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἐνῶ στὴ Δύση τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἐπικράτησαν οἱ Συρακοῦσες, δύσκολα θὰ δικαιολογοῦνταν ὁ κομπασμὸς τοῦ Περικλῆ, ἂν δὲν ἦταν ἀνοιχτὸς ὁ Εὐξείνιος Πόντος καὶ μάλιστα μὲ μιὰ ἐκστρατεία ὡς ἐκεῖ.

Ἡ ἐμφάνιση, τέλος, πόλεων τοῦ Πόντου στοὺς φορολογικοὺς καταλό-

1. Des Perikles Fahrt in den Pontus, *Sitzungsber. Ak. Berlin*, 1885, σ. 534.

2. Γιὰ τὴ σημασία τῶν ψηφισμάτων στὸν Πλούταρχο καὶ εἰδικὰ στὸ *Βίο τοῦ Περικλῆ* βλ. Buchner, *ὁ.π.*, σ. 308, καὶ R. Meiggs, *The Athenian Empire*, Oxford 1972, σ. 17 - 19.

3. II 62,2· πβ. Πλουτ. *Περ.* 20,1 : τοῖς δὲ περιοικοῦσι βαρβάροις ἔθνεσι καὶ βασιλεῦσιν αὐτῶν καὶ δυνάταις ἐπεδείξατο μὲν τῆς δυνάμεως τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἄδειαν καὶ τὸ θάρσος, ἧ βούλοιντο πλεόντων καὶ πᾶσαν ὑφ' αὐτοῖς πεποιημένων τὴν θάλασσαν.

4. II 41,4. Ὁ H.B. Mattingly, *Periclean Imperialism, Studies presented to Victor Ehrenberg*, Oxford 1966, σ. 194 - 5, πιστεύει πὸς ἀπὸ τὰ χωρία αὐτά μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι «ἡ ἐκστρατεία στὸν Πόντο ἔγινε μόνο λίγα χρόνια πρὶν - ἓνα πρόσφατο κατόρθωμα ἐκείνης τῆς γενιᾶς τῶν δημιουργῶν τῆς αὐτοκρατορίας στὴν ὁποία σαφῶς ἀπευθύνεται ὁ Περικλῆς στὸ [κεφ.] 36,3». Νομίζω ὁμως ὅτι τὰ χωρία αὐτά δὲν ἐπιβάλλουν νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ γεγονός συνέβη μόνο λίγα χρόνια πρὶν (καὶ συγκεκριμένα τὸ 437), γιατί δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐξαλειφθεῖ ἀπὸ τὴ μνήμη τῶν Ἀθηναίων, ἂν εἶχε γίνεи στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 449 - 440.

γους, παρὰ τὸ ὅτι γίνεται γιὰ πρώτη φορά σχετικὰ ἀργὰ (τὸ 425/4)¹, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐπιβεβαίωση τῆς κυριαρχικῆς παρουσίας τῶν Ἀθηναίων στὰ μέρη ἐκεῖνα καὶ - ἔμμεσα - τῆς ἐκστρατείας.

Ὅτ' ἐξετάσουμε τώρα σὲ τί μπορεῖ νὰ ἀπέβλεπε αὐτὴ ἡ ἐκστρατεία, πότε ἔγινε καὶ τί ἀποτελέσματα εἶχε.

Ἄπὸ τὸ κείμενο τοῦ Πλουτάρχου, ποὺ παραθέσαμε παραπάνω, προκύπτει ὅτι ὁ Περικλῆς ἔκαμε τὴν ἐκστρατεία μὲ σκοπὸ ν' ἀνακουφίσει τὶς ἑλληνικὲς πόλεις ἀπὸ τὴν καταπίεση - ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ - καὶ νὰ κάμει ἐπίδειξη τῆς ἀθηναϊκῆς δυνάμεως. Κοντὰ σ' αὐτὰ ἕνα ἐπεισόδιο στὴ Σινώπη, μιὰ ἐξέγερση ἐναντίον τοῦ τυράννου *Τιμησίλεω*, ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στὴν Ἀθήνα νὰ ἐπέμβει βοηθώντας τοὺς δημοκρατικούς νὰ διώξουν τὸν τύραννο². Ἀργότερα, μὲ ψήφισμα τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου ποὺ πρότεινε ὁ Περικλῆς, 600 Ἀθηναῖοι, ὅποιοι ἤθελαν, πῆγαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴ Σινώπη καὶ μοίρασαν τὰ σπίτια καὶ τὰ χωράφια ποὺ εἶχαν πρὶν οἱ ὄπαδοι τοῦ τυράννου³.

1. B. D. Meritt, H. T. Wade - Gery, M. F. McGregor, *The Athenian Tribute Lists*, Cambridge, Mass. 1939, σ. 539 (στὸ ἐξῆς *ATL*) = M. N. Tod, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, I², Oxford 1946, ἀρ. 66· πβ. R. Meiggs, *ὁ.π.*, σ. 328 - 329. Πρόκειται γιὰ ἕνα πολὺ φθαρμένο κομμάτι, ὅπου κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο [πόλεις] ἐκ τοῦ *Εὐ[ξείνου]** καταγράφονται πόλεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες μόνο δύο μποροῦν ν' ἀποκατασταθοῦν χωρὶς καμιὰ ἀμφιβολία: ἡ Ἀπολλωνία καὶ ἡ Ἡράκλεια. Οἱ ἀντιρρήσεις τοῦ I. B. Brašinskij (*VDI* 1955 (2), σ. 148 - 161, καὶ Ἡ Ἀθήνα καὶ οἱ βόρειες ἀκτὲς τῆς Μαύρης θάλασσας ἀπὸ τὸν 6ο ὡς τὸ 2ο αἰ. π.Χ. (στὰ ρωσικά), Μόσχα 1963, σ. 80), τὶς ὁποῖες ἀποδέχεται καὶ ἡ Ferrarese (*ὁ.π.*, σ. 8, σημ. 5) καὶ τὶς θεωρεῖ ὡς ἔνδειξη γιὰ τὴ μὴ ἱστορικότητα τῆς ἐκστρατείας, ὅτι δηλ. ἡ ἀποκατάσταση πρέπει νὰ εἶναι [φόρος] ἐκ τοῦ *Ἐ[σχάτου]* (δηλ. τῆς ἀρχῆς ἢ τῆς Θράκης)*, δικαιολογημένα θεωροῦνται ἀβάσιμες ἀπὸ τοὺς J. καὶ L. Robert, *REG* 71, 1958, σ. 226 - 27, ἀρ. 173, καὶ τὸν V. F. Gajdukevič, *Das Bosphoranische Reich*, Amsterdam 1971, σ. 62, σημ. 35.

* Μεταγραφή σὲ μετευκλείδεια γραφή.

2. Ἔτσι ὁ H. Berve, *Die Tyrannis bei den Griechen*, I, München 1967, σ. 187, ἐντάσσει τὴν ἐκστρατεία στὴν ἀντιτυραννικὴ πολιτικὴ τῆς Ἀθήνας μετὰ τοὺς Περσικούς πολέμους. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ κατάλυση τῶν ἀντίθετων καθεστώτων συνιστοῦσε πάγια πολιτικὴ τόσο τῆς Ἀθήνας ὅσο καὶ τῆς Σπάρτης (πβ. π.χ. Ἀριστ. *Πολ.* E 7, 1307b 22-24).

3. Ἡ Ferrarese (*ὁ.π.*, σ. 18 μὲ τὶς σημ. 46 καὶ 47) πιστεύει ὅτι στὴν πρόταση τοῦ Περικλῆ *πλεῖν εἰς Σινώπημ*... *κατεῖχον* «θὰ μποροῦσε νὰ βρισκεται ἕνας ἀντίπαλος ἐκεῖνων τῶν κοινωνικῶν διεκδικήσεων ποὺ συνόδεψαν τὸ 364/3 τὴν ἄνοδο τοῦ Κλεάρχου στὴν Ποντικὴ Ἡράκλεια καὶ ποὺ βοῆξαν τὴν πραγματοποίησή τους στὶς Συρακοῦσες τὸ 343/2 μὲ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Τιμολέοντα». Ὁ ἰσχυρισμὸς τῆς ἑμῶς αὐτὸς εἶναι ἀβάσιμος, γιατί, ἂν θέλουμε νὰ δοῦμε πίσω ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ τῶν 600 Ἀθηναίων στὴ Σινώπη κοινωνικὰ αἷτια, τότε τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἀφοῦ ὁ ὑπερπληθισμὸς, ἡ φτώχεια καὶ οἱ στάσεις ἦταν τὰ κυριότερα αἷτια τοῦ ἀποικισμού. Τὸ ψήφισμα ἄλλωστε τοῦ Περικλῆ γιὰ τὴν ἀποστολὴ αὐτὴ στὴ Σινώπη ἀπέβλεπε κυρίως

Δέν είναι δύσκολο, νομίζω, νά δοῦμε πίσω ἀπ' αὐτά τὰ γεγονότα τόν ἀπώτερο σκοπό τῆς ἐκστρατείας, τήν αὔξηση δηλ. τῆς ἐπιρροῆς καί τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν τῆς Ἀθήνας μέ τόν Εὐξεινο Πόντο, μιὰ περιοχὴ ζωτικῆς σημασίας πάντοτε γιά τήν Ἀθήνα καί γιά τήν ἐξαγωγή τῶν προϊόντων τῆς βιομηχανίας της ἀλλά κυρίως γιά τήν εἰσαγωγή βασικῶν εἰδῶν διατροφῆς. Ἰδιαίτερη μάλιστα σημασία ἀπέκτησε ἡ περιοχὴ αὐτή, ὅταν ἡ Ἀθήνα ἔχασε τόν ἔλεγχο τοῦ ἐμπορίου στήν ἀγορά τῆς Αἰγύπτου (454) καί κινδύνευε ἐπίσης νά τόν χάσει καί στή Σικελία ἀπό τήν αὔξηση τῆς δυνάμεως τῶν Συρακουσῶν¹, οἱ ὁποῖες τελικῶς μέ τίς νίκες τους ἐναντίον τοῦ Ἀκράγαντα (446/5) καί τῶν Σικελῶν (γύρω στό 440) θά κυριαρχήσουν σχεδόν σ' ὅλοκληρο τὸ νησί.

Δυσκολίες ὅμως παρουσιάζει ἡ χρονολόγηση τῆς ἐκστρατείας, γιατί ὁ Πλούταρχος δὲ δίνει καμιὰ χρονολογία. Ἡ μνεία τῆς ἐκστρατείας στόν Πόντο γίνεται ἀμέσως μετὰ τίς ἐκστρατείες τοῦ Περικλῆ στή Χερσόνησο (19,1), καί στόν Κορινθιακὸ κόλπο καί τήν Ἀκαρνανία (19,2). Ὁ Διόδωρος, πού ἀναφέρει τίς δυὸ τελευταῖες ἐκστρατείες μέ ἀντίστροφη σειρά (πρῶτα δηλ. τήν ἐκστρατεία στόν Κορινθιακὸ κόλπο καί τήν Ἀκαρνανία καί μετὰ ταῦτα στή Χερσόνησο), τίς χρονολογεῖ στό ἔτος τοῦ ἄρχοντα Λυσικράτους (453/2)². Ὁ Διόδωρος ὅμως τοποθετεῖ ἐπίσης τήν ἐκστρατεία τοῦ Περικλῆ στόν Κορινθιακὸ κόλπο στό ἔτος 455/4³. Ὅλοι δέχονται ὅτι ὁ διπλασιασμός ὀφείλεται στόν ἴδιο τὸ Διόδωρο, γιατί πέρασε ἀπὸ τὴ μιὰ πηγὴ στήν

σὴν ἐνίσχυση τῶν ἐκεῖ δημοκρατικῶν, γιά ν' ἀποκρούσουν τυχόν μελλοντικὴ ἐπάνοδο τῶν ὀπαδῶν τοῦ τυράννου. Κι ἀφοῦ οἱ τελευταῖοι εἶχαν διωχθεῖ, ἦταν φυσικὸ οἱ Ἀθηναῖοι νά πάρουν τὰ κτήματά τους.

1. Οἱ Συρακοῦσες, δωρικὴ ἀποικία τῆς Κορίνθου, εἶχαν ἐχθρικές σχέσεις μέ τήν Ἀθήνα καί ἦταν φυσικὸ νά ὑποστηρίζουν τὴ μητρόπολή τους δίνοντάς της προτεραιότητα στήν ἀγορά τους.

2. XI 88,1 – 3 : Ἐπ' ἄρχοντος δ' Ἀθήνησι Λυσικράτους ... Περικλῆς ὁ τῶν Ἀθηναίων στρατηγὸς ἀποβάς εἰς Πελοπόννησον ἐδήλωσε τὴν τῶν Σικωνίων χώραν. ἐπεξελθόντων δ' ἐπ' αὐτὸν τῶν Σικωνίων πανδημεί καὶ μάχης γενομένης, ὁ Περικλῆς νικήσας καὶ πολλοὺς κατὰ τὴν φυγὴν ἀνελὼν κατέκλεισεν αὐτοὺς εἰς πολιορκίαν ... εἰς δὲ τὴν Ἀκαρνανίαν πλεύσας καὶ τὴν τῶν Οἰνιαδῶν χώραν καταδραμῶν καὶ λαφύρων πλῆθος ἀθροίσας, ἀπέπλευσεν ἐκ τῆς Ἀκαρνανίας. μετὰ δὲ ταῦτα ἐλθὼν εἰς Χερσόνησον χιλίοις τῶν πολιτῶν κατεκληρούχησε τὴν χώραν. ἅμα δὲ τούτοις πρᾶττομένους Τολμίδης ὁ ἕτερος στρατηγὸς εἰς τὴν Εὐβοίαν παρελθὼν ἄλλοις χιλίοις πολιταῖς *** τὴν τῶν Ναζίων γῆν διένειμε.

3. XI 85 : Ἐπ' ἄρχοντος δ' Ἀθήνησι Σωσιστράτου ... Τολμίδης μὲν περὶ τὴν Βοιωτίαν διέτριβεν, Ἀθηναῖοι δὲ Περικλέα τὸν Ξανθίππου, τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν, στρατηγὸν κατέστησαν, καὶ δόντες αὐτῷ τριῆρεις πεντήκοντα καὶ χιλίους ὀπλίτας ἐξέπεμψαν ἐπὶ τὴν Πελοπόννησον. οὗτος δὲ τῆς Πελοποννήσου πολλὴν ἐπόρθησεν, εἰς δὲ τὴν Ἀκαρνανίαν διαβάς πλὴν Οἰνιαδῶν ἀπάσας τὰς πόλεις προσηγάγετο.

ἄλλη¹. Οἱ περισσότεροι ἱστορικοὶ χρονολογοῦν τὴν ἐκστρατεία στὸν Κορινθιακὸ κόλπο καὶ τὴν Ἀκαρνανία τὸ 453² καὶ σχεδὸν ὅλοι ἀπὸ τὸν A. Kirhhoff καὶ μετὰ δέχονται ὡς χρονολογία γιὰ τὴ Χερσόνησο τὸ ἔτος 447³. Τὴν ἀποψή τους γιὰ τὴ Χερσόνησο, γιὰτὶ αὐτὴ κυρίως ἡ χρονολογία μᾶς ἐνδιαφέρει, τὴ στηρίζουν σὲ δυὸ ἐπιχειρήματα: 1) στὴν πληροφορία τοῦ Πλουτάρχου (Περ. 11,5), ὁ ὁποῖος σ' ἓνα ρητορικὸ χωρίο τοποθετεῖ τὴν ἀποστολὴ τῶν κληρουχιῶν στὴν περίοδο τῆς πολιτικῆς ἔριδας τοῦ Περικλῆ μετὰ τὸ Θουκυδίδη, τὸ γιὸ τοῦ Μελησία, (δηλ. μεταξύ τοῦ 449 καὶ 443) καί, 2) καὶ κυριότερο, στοὺς φορολογικοὺς καταλόγους, ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ὁποίων προκύπτει ὅτι τὸ ἔτος 447/6 παρατηρεῖται στὴ Χερσόνησο μείωση τοῦ φόρου ἀπὸ δεκαοχτῶ σὲ δυὸ τάλαντα - γεγονός πού ἀποδίδεται στὴν ἐγκατάσταση ἐκεῖ τῶν 1000 κληρούχων. Ἡ ἀντίθεση μετὰ τὸ Διόδωρο ἐξαφανίζεται, ἂν ὑποθέσουμε, ὅπως ὀρθᾶ παρατήρησε ὁ Gomme, ὅτι κῆ πηγὴ του (τελικὰ μὴ Ἀθίς) ἔδινε τὸ 453/2 γιὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Περικλῆ στὸν Κορινθιακὸ κόλπο (ἴσως ὀρθᾶ) καὶ ὅτι ὁ Διόδωρος τοποθέτησε ἐκεῖ τὴν κληρουχία στὴ Χερσόνησο, ἐπειδὴ

1. Πβ. Gomme, *δ.π.*, I, σ. 376-77. Ὁ Θουκυδίδης (I 111, 2-3) ἀναφέρει τὴν ἐκστρατεία τοῦ Περικλῆ στὸν Κορινθιακὸ κόλπο καὶ τὴν Ἀκαρνανία καὶ τὴν τοποθετεῖ ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκστρατεία στὴ Θεσσαλία (I 111, 1) καὶ τρία χρόνια πρὶν ἀπὸ τὶς πεντέτις σπονδὰς (I 112, 1) μεταξύ Ἀθηναίων καὶ Πελοποννησίων.

2. Πβ. G. Busolt, *Griechische Geschichte*², III₁, Gotha 1897, σ. 328, σημ. 3 καὶ 334 κέξ. E. Meyer, *δ.π.*, IV₁, 5η ἐκδ., Stuttgart 1954, σ. 572, σημ. 1. Ὁ K. J. Beloch, *δ.π.*, II₁, σ. 174 καὶ II₂, σ. 202-3, τὴν τοποθετεῖ στὸ 455, καθὼς καὶ ὁ G. Glotz, *Histoire Grecque*, II, Paris 1938, σ. 153. Οἱ B. D. Meritt, H. T. Wade-Gery, M. F. McGregor, *ATL*, III, Princeton 1950, σ. 173, χρονολογοῦν τὴν ἐκστρατεία τὸ φθινόπωρο τοῦ 454.

3. A. Kirhhoff, Über die Tributpflichtigkeit der attischen Kleruchen, *Abhandlungen der preuss. Akademie d. Wissenschaften zu Berlin*, 1873, σ. 26. Πβ. Busolt, *δ.π.*, III₁, σ. 412, σημ. 1. Meyer, *δ.π.*, IV₁, σ. 672. Beloch, *δ.π.*, II₁, σ. 198, σημ. 2. Glotz, *δ.π.*, II, σ. 201. H. Nesselhauf, *Untersuchungen zur Geschichte der delisch-attischen Symmachie*, *Klio*, Beiheft 30, N. F. 17, 1933, σ. 121 κέξ., ἰδιαιτέρα σ. 128. Gomme, *δ.π.*, I, σ. 376-380 (μεταξὺ 449 καὶ 447). *ATL*, III, σ. 59 καὶ 290. R. Meiggs, *δ.π.*, σ. 160 (πιθανῶς τὸ 447). Βάρτσου, *δ.π.*, σ. 87-88. Ὡστόσο, ὁ A. Weizsäcker, *Untersuchungen über Plutarchs biographische Technik, Problemata*, Heft 2, Berlin 1931, σ. 85-107, ἐπανεξετάζοντας τὸ πρόβλημα μετὰ τὶς πολλὰς σὺνὰφειές του ἀρνήθηκε ὅποιαδήποτε σχέση μεταξύ τῆς κληρουχίας καὶ τῆς μειώσεως τοῦ φόρου καὶ ἰσχυρίστηκε ὅτι ἡ ἐκστρατεία στὴ Χερσόνησο ὀρθᾶ τοποθετεῖται ἀπὸ τὸ Διόδωρο στὸ 453/2 (ἢ περίπου 453/2) προσθέτοντας ὅτι καὶ ὁ Πλούταρχος ὑποστηρίζει τὴ χρονολογία τοῦ Διοδώρου. Ἀλλὰ ὁ Weizsäcker, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Gomme (γιὰ μὴ διεξοδικότερη συζήτηση τῶν ἀπόψεων τοῦ Weizsäcker βλ. ἐπίσης Nesselhauf, *δ.π.*, σ. 121 κέξ.), ὑπερετίμησε τὴ μαρτυρία τοῦ Διοδώρου, τῆς ὁποίας τὸ κύρος ἐδῶ εἶναι μηδαμινόν. Ἐξἄλλου οὔτε καὶ ὁ Πλούταρχος ὑποστηρίζει τὴ χρονολογία τοῦ Διοδώρου, γιὰτὶ, ὅπως εἶδαμε, τοποθετεῖ τὴν ἐκστρατεία στὴ Χερσόνησο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία στὸν Κορινθιακὸ κόλπο, ἐνῶ ὁ Διόδωρος μετὰ ἀπὸ αὐτή.

όδηγήθηκε επίσης από τον Περικλή... και η αξία της μαρτυρίας του είναι σχεδόν μηδαμινή. Τò μετὰ ταῦτα ἀπὸ μόνο του δηλώνει ὅτι ὁ Διόδωρος δὲν εἶχε καμιά ἀνεξάρτητη χρονολογία γιὰ τὶς κληρουχίες»¹.

Ἐπανερχόμεστε στὸν Πλούταρχο. Ἄφοῦ λοιπὸν ἀναφέρει πρῶτα τὴν ἐκστρατεία στὴ Χερσόνησο, ποὺ ἔγινε τὸ 447, καὶ μετὰ στὸν Κορινθιακὸ κόλπο καὶ τὴν Ἀκαρνανία, ποὺ ἔγινε τὸ 453, ἂν εἶναι σωστὲς οἱ χρονολογήσεις τῶν νεώτερων ἱστορικῶν, συνεπάγεται ὅτι δὲν ἀκολουθεῖ ἐδῶ ἀκριβῆ χρονολογικὴ σειρὰ στὴν ἔκθεση τῶν γεγονότων. Αὐτὸ συμβαίνει, κατὰ τὴ γνώμη μου, γιὰ τὸν ἑνδιαφέρει περισσότερο ἡ ἀξιολόγηση τῶν ἐκστρατειῶν παρὰ ἡ ἐξιστότησή τους κατὰ τὴ χρονικὴ σειρὰ ποὺ ἔγιναν. Πβ. 19,1 : *Τῶν δὲ στρατηγιῶν ἠγαπήθη μὲν ἢ περὶ Χερρόνησον...* 19,2 : *Ἐθανμάσθη δὲ καὶ διεβόθη... περιπλεύσας Πελοπόννησον* κτλ. Ἐξάλλου, ὅπως ἀπέδειξε ἡ ἔρευνα², ἔχουμε μιὰ σειρὰ κεφαλαίων ἀπὸ τὸ 15 ὡς τὸ 23 ὅπου τὰ γεγονότα δίνονται χωρὶς χρονολογικὴ σειρὰ, γιὰ νὰ ἐξάρουν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὅλης προσωπικότητος τοῦ Περικλή, ποὺ πρέπει νὰ ἔχουν ταξινομηθεῖ ἀνάλογα μὲ τὴ σημασία ποὺ τοὺς δίνει ὁ Πλούταρχος («εἰδολογικὸ» χωρίο).

Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁ Πλούταρχος σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα τοῦ *Βίου* τοῦ Περικλή δὲν ἐκθέτει τὰ γεγονότα κατὰ τὴ χρονολογικὴ τους σειρὰ, δὲν μπορούμε ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα νὰ βγάλουμε βέβαιο συμπέρασμα γιὰ τὴ χρονολογία τῆς ἐκστρατείας³. Ἡ ἀναφορὰ ἐξάλλου τῆς Σινώπης καὶ τοῦ *Τιμησίλεω* δὲ βοηθεῖ ὅσο θὰ περίμενε κανεὶς, γιὰ τὴν δυστυχῶς δὲ γνωρίζουμε τίποτε γιὰ τὸν *Τιμησίλεω* καὶ τὴν ἱστορία τῆς Σινώπης αὐτὰ τὰ χρόνια⁴, πράγμα ποὺ φυσικὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ. Ποιῆς ἦταν αὐτὲς οἱ πόλεις, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Σινώπη, σὶς παρακλήσεις τῶν ὁποίων ἀνταποκρίθηκε ὁ Περικλῆς, ποιοὶ οἱ βασιλεῖς καὶ δυνάστες τῶν βαρβαρικῶν ἐθνῶν στοὺς ὁποίους ἔκαμε ἐπίδειξη τῆς δυνάμεώς του δὲν εἶναι γνωστὸ, γιὰ τὸ Πλούταρχος μιλάει πολὺ ἀόριστα. Μόνον εἰκασίες⁵ μπορούμε νὰ κάνουμε, ποὺ,

1. Gomme, *ὁ.π.*, I, σ. 377.

2. Weizsäcker, *ὁ.π.*, σ. 17 κέξ. Πβ. Gomme, *ὁ.π.*, I, σ. 57 – 58, 67 καὶ 378 – 80.

3. Τὸ νὰ συμπεράνουμε, ὅπως ἔκαμε ὁ M. Duncker (*ὁ.π.*, σ. 535 – 541), ἀπὸ τὸ τέλος τῆς διήγησης στὸ κεφ. 20 *τᾶλλα δ' οὐ συνεχῶρει ταῖς ὁρμαῖς τῶν πολιτῶν...* τὰ πρὸς θαλάσση κατὰ τὸ χρόνο τῆς ἐκστρατείας εἶναι, ὅπως ὀρθὰ εἶχε παρατηρήσει ὁ U. Köhler, *Urkunden und Untersuchungen zur Geschichte des delisch – attischen Bundes*, *Abh. Ak. Berlin*, 1869, σ. 115, πολὺ παρακινδυνευμένο. Βλ. σχετικὰ παρακάτω, σ. 25–26.

4. Γιὰ τὸν Τιμησίλεω αὐτὴ εἶναι ἡ μοναδικὴ μνεῖα σὲ ὅλη τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία. Σχετικὰ μὲ τὴ Σινώπη βλ. Ruge, *RE* IIIA₁ (1927), στ. 252 – 55.

5. Βλ. παρακάτω, σ. 34–35.

ὅπως εἶναι φυσικό, δὲ μᾶς βοηθοῦν νὰ ὀρίσουμε μὲ ἀκρίβεια τὸ χρόνο τῆς ἐκστρατείας.

Στὸ σχετικὸ κείμενο ὅμως ἀναφέρεται ἓνας Λάμαχος ποῦ τὸν ἄφησε ὁ Περικλῆς στὴ Σινώπη μὲ δεκατρία πλοῖα, γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἐξέγερση ἐναντίον τοῦ τυράννου Τιμησίλεω. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία¹ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ στρατηγὸ Λάμαχο ποῦ φονεύθηκε τὸ 414 μπροστὰ ἀπὸ τὶς Συρακοῦσες (Θουκ. VI 101, 6), γιατί, ὅπως ὀρθὰ παρατήρησε ὁ Beloch², «δὲν ξέρουμε κανέναν ἄλλο διαπρεπῆ ἄνδρα μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα καὶ γιὰτὶ ἐπίσης ἀργότερα (424) ὀδήγησε πάλι ἓνα στόλο στὸν Πόντο» (Θουκ. IV 75· Διοδ. XII 72, 4). "Ἄλλωστε στὴν *Prosopographia Attica* οἱ Ἀθηναῖοι ποῦ ἔχουν τὸ ὄνομα Λάμαχος εἶναι μόνο πέντε καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ὁ ἓνας ἀνήκει ἀναμφισβήτητα στὴν οἰκογένεια τοῦ στρατηγοῦ³. Εἶναι φανερὸ λοιπὸν ὅτι τὸ ὄνομα Λάμαχος εἶναι σπάνιο. Ἔτσι περιορίζεται ἡ δυνατότητα ὁ Λάμαχος τοῦ Πλουτάρχου (*Περ.* 20) νὰ μὴν εἶναι ὁ γνωστὸς στρατηγὸς τῆς Σικελικῆς ἐκστρατείας. Θὰ πρέπει ὅπωςδῆποτε νὰ ἦταν συστράτηγος τοῦ Περικλῆ ἢ νὰ εἶχε χρηματίσει πρὶν στρατηγός, ὥστε νὰ ἔχει τὴν ἀπαιτούμενη πείρα γιὰ τὴ διοίκηση τῆς μοίρας τῶν δεκατριῶν πλοίων ποῦ τοῦ εἶχαν ἀναθέσει⁴. Ἐπομένως θὰ πρέπει σ' αὐτὴ τὴν ἐκστρατεία νὰ ἦταν τουλάχιστον τριάντα χρονῶν.

"Ἄν γνωρίζαμε τὴν ἡλικία τοῦ Λαμάχου κατὰ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του (414), θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ὀρίσουμε τὴν ἑναρξὴ τῆς στρατιωτικῆς του σταδιοδρομίας καὶ ἐπομένως θὰ εἶχαμε ἓναν *terminus post quem* γιὰ τὴν ἐκστρατεία. Ἔτσι ἄρχισε μιὰ προσπάθεια γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἡλικίας τοῦ Λαμά-

1. Μόνον ὁ H.B. Mattingly, *ὁ. π.*, σ. 194, ἀντιμετώπισε γιὰ μιὰ στιγμή τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ξεχωρίσουμε ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Περικλῆ στὸν Πόντο τὰ σχετικά μὲ τὸ Λάμαχο καὶ νὰ ὑποθέσουμε μιὰ σύγχυση μὲ τὸ 424, ὅταν ὁ Λάμαχος ἐπλευσε στὸν Εὐξεῖνο Πόντο ὡς στρατηγός. Τὴν ἀποψη ὅμως αὐτὴ τὴν ἐγκατέλειψε ἀμέσως, γιατί, ὅπως λέει, ἓνας τέτοιος σκεπτικισμὸς εἶναι ἀβάσιμος. Στὸ Λάμαχο μπορεῖ νὰ εἶχε ἀνατεθεῖ αὐτὴ ἡ ἐκστρατεία ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς προηγούμενης ἐμπειρίας του γι' αὐτὴ τὴν περιοχὴ.

2. *Ὁ. π.*, II₂, σ. 216.

3. I. Kirchner, *Prosopographia Attica (PA)*, II, Berolini 1903, ἀρ. 8977 – 8981, ὅπου καὶ περιορίστηκε ἡ ἔρευνά μου.

4. Ἔχουμε περιπτώσεις ποῦ τὴ διοίκηση μποροῦσε ν' ἀναλάβει κάποιος ποῦ δὲν ἦταν στρατηγός· αὐτὸ συνέβαινε, ὅταν εἰδικὲς περιστάσεις ἐπέβαλλαν νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς στρατηγός κάποιος ποῦ εἶχε χρηματίσει παλαιότερα, ἀλλὰ δὲν εἶχε ἐπανειλεγεί, ἢ σὲ περίπτωσι θανάτου τῶν στρατηγῶν, πράγμα φυσικὰ ποῦ δὲ συμβαίνει ἐδῶ. Βλ. σχετικά C. W. Fornara, *The Athenian Board of Generals from 501 to 404*, *Historia*, Heft 16, Wiesbaden 1971, σ. 74 – 75. Στὶς περιπτώσεις ὅμως αὐτὲς ἐπρόκειτο γιὰ πρόσωπα ἐμπειρα καὶ ἐπομένως μὲ ἡλικία πάνω ἀπὸ τὰ τριάντα. Δὲν εὐσταθεῖ λοιπὸν ἡ ἀποψη τοῦ Weizsäcker, *ὁ. π.*, σ. 85, ὅτι ὁ Λάμαχος μπορεῖ νὰ εἶχε ἀναλάβει τὴν ἀποστολὴ στὴ Σινώπη «als junger Unterführer».

χου με βάση τα λιγοστά στοιχεία που υπάρχουν. Πρώτος ο Beloch¹ ισχυρίστηκε ότι ο Λάμαχος δεν είναι δυνατό να γεννήθηκε πριν από το 470· άρα δεν μπορεί να ήταν στρατηγός πριν από το Σαμιακό πόλεμο. Ο κυριότερος λόγος που οδήγησε τον Beloch σ' αυτό το συμπέρασμα είναι ένα χωρίο στους Άχαιοις του Άριστοφάνη (στ. 600 - 601 : *ὄρων πολιοὺς μὲν ἄνδρας ἐν ταῖς τάξεσιν, νεανίας δ' οἴους σὺ διαδεδορακότας ...*), όπου ο Λάμαχος το 425, χρονιά που διδάχτηκε αυτή η κωμωδία, χαρακτηρίζεται νεανίας. Δεν ήταν επομένως τότε, λέει ο Beloch, ακόμα πενήντα χρονών. Το πρόβλημα όμως είναι αν κάποιοι ως τα πενήντα, έδω συγκεκριμένα στα σαράντα πέντε, ονομάζεται νεανίας. Ο Beloch δέ δίνει καμιά παραπομπή, για να δηλώσει που στηρίζει αυτή την άποψη, πράγμα που θα δικαιολογούνταν μόνο σε περίπτωση που αυτό θα ήταν κάτι το πολύ γνωστό και γενικά παραδεκτό. Ήταν βέβαια γνωστή στην αρχαιότητα ή θεωρία, που την ασπάζεται και ο Άριστοτέλης², σύμφωνα με την οποία η σωματική άκμή τοποθετείται γύρω στα τριάντα πέντε και η πνευματική (ψυχική) γύρω στα σαράντα ένια· μ' άλλα λόγια, η νεανική ηλικία διαρκεί όσον άφορᾶ το σῶμα μέχρι τα τριάντα - τριάντα πέντε και όσον άφορᾶ την πνευματική ανάπτυξη ως τα σαράντα ένια. Να οδήγηθηκε άπ' αυτό ο Beloch στο παραπάνω συμπέρασμα ; Τα πράγματα όμως περιπλέκονται, γιατί έχουμε διαφορετική ηλικία για τη σωματική και διαφορετική για την πνευματική άκμή· και αν ο Λάμαχος ήταν πράγματι νεανίας, δεν ξέρουμε αν ήταν ως προς το σῶμα ή την ψυχή. Έξάλλου η θεωρία αυτή δεν ήταν γενικά παραδεκτή από τους αρχαίους³ και θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι ένας τόσο άκριβης και λεπτολόγος προσδιορισμός, όπως του Άριστοτέλη, θα ήταν χρήσιμος μόνο για την ψυχολογία ή την ανθρωπολογία.

1. K. J. Beloch, *Die attische Politik seit Perikles*, Leipzig 1884, σ. 325· *Gr. Gesch.*², II, σ. 216.

2. Βλ. π.χ. Ρητ. Β 14, 1390b 9 - 11 : *ἀκμάζει δὲ τὸ μὲν σῶμα ἀπὸ τῶν τριάκοντα ἐτῶν μέχρι τῶν πέντε καὶ τριάκοντα, ἢ δὲ ψυχὴ περὶ τὰ ἐνὸς δεῖν πενήκοντα σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ 1388b 36 : ἡλικία δὲ εἰσι νεότης καὶ ἀκμὴ καὶ γῆρας· Πολ. Η 16, 1335b 32 - 35 : κατὰ τὴν τῆς διανοίας ἀκμὴν αὕτη δ' ἐστὶν ἐν τοῖς πλείστοις ἡνπερ τῶν ποιητῶν τινας εἰρήκασιν οἱ μετροῦντες ταῖς ἑβδομάσι τὴν ἡλικίαν, περὶ τὸν χρόνον τὸν τῶν πενήκοντα ἐτῶν.*

3. Ο Πλάτωνας π.χ. στην Πολιτεία του (Ε 460e - 461a) όρίζει την άκμή τῆς γυναίκας στην ηλικία τῶν εἴκοσι, τοῦ ἄνδρα στα εἴκοσι πέντε (Ἄρ' οὖν σοι συνδοκεῖ μέτριος χρόνος ἀκμῆς τὰ εἴκοσι ἔτη γυναικί, ἀνδρὶ δὲ τὰ τριάκοντα; Τὰ ποία αὐτῶν ; ἔφη. Γυναικί μὲν, ἦν δ' ἐγώ, ἀρξαμένη ἀπὸ εἰκοσιέτιδος μέχρι τετρακονταέτιδος τίττειν τῇ πόλει ἀνδρὶ δὲ, ἐπειδὴν τὴν δευτέτην δρόμου ἀκμὴν παρῆ, τὸ ἀπὸ τούτου γεννᾶν τῇ πόλει μέχρι πεντεκαιπενήκονταέτους. Ἄμφοτέρων γοῦν, ἔφη, αὕτη ἀκμὴ σώματός τε καὶ φρονήσεως). Για περισσότερα, όσον άφορᾶ τὰ όρια και τὸ χαρακτηρισμὸ τῶν περιόδων τῆς παιδικῆς καὶ νεανικῆς ηλικίας, βλ. Α.Α. Bryant, *Boyhood and youth in the days of Aristophanes*, *HSPh* 18, 1907, σ. 73 - 122, ιδιαίτερα σ. 74 - 76.

Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἕνας Ἀθηναῖος στρατηγός, ἀφοῦ εἶχε συμπληρώσει τὰ τριάντα - πολὺ περισσότερο ὁ Λάμαχος ποὺ ἦταν ἴσως πολὺ μεγαλύτερος, γιατί σύμφωνα μὲ τὸ στίχο 593 φαίνεται νὰ ἦταν ἐξασκημένος στὰ κοινὰ¹ -,μποροῦσε νὰ χαρακτηριστεῖ νεανίας μόνο μεταφορικά. Καὶ ἂν λάβουμε ὑπόψη τὴ μαρτυρία τοῦ Πλουτάρχου ὅτι ὁ Λάμαχος σὲ προχωρημένη ἡλικία ἦταν γνωστός γιὰ τὸν ὀρμητικὸ καὶ ἐνθουσιώδη (διάπυρος) καὶ ριψοκίνδυνο (φιλοκίνδυνος) χαρακτήρα του², ιδιότητες ποὺ χαρακτηρίζουν τοὺς νέους, ἔχουμε κάθε λόγο νὰ πιστεῦουμε ὅτι τὸ νεανίας στοὺς Ἀχαρνῆς δὲ χρησιμοποιεῖται κυριολεκτικά, πράγμα ἄλλωστε ποὺ εἶχε ὑποστηρίξει παλαιότερα καὶ ὁ ἴδιος ὁ Beloch³. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ πὼς ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ πολὺ καὶ νεανίας τοῦ Ἀριστοφάνη⁴ εἶναι ὡς πρὸς ἕνα μόνο : τὸ νεανικὸ σθένος. Οἱ ἄλλοι ἦταν πολιοὶ καὶ ἡ ὅλη συμπεριφορά τοὺς ἀνάλογη, ἀντίθετα πρὸς τὸ Λάμαχο, ποὺ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἡλικία του παρεῖχε ὄψη νεανίου.

Ἐπομένως ὁ χαρακτηρισμὸς νεανίας, ἂν, ὅπως φαίνεται, δὲν ἀναφέρεται στὴν ἡλικία ἀλλὰ στὸ χαρακτήρα, δὲν ἐπιβάλλει νὰ τοποθετήσουμε τὴ γέννηση τοῦ Λαμάχου γύρω στὸ 470 καὶ - συνεπῶς - τὴν ἑναρξὴ τῆς στρατιωτικῆς του σταδιοδρομίας μετὰ τὸ 440. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει ἐξάλλου καὶ ἡ πληροφορία τοῦ Πλουτάρχου, τὴν ὁποία ἀναφέραμε καὶ παραπάνω, ὅτι ὁ Λάμαχος, ὅταν τὸν ἐξέλεξαν στρατηγὸ γιὰ τὴ Σικελικὴ ἐκστρατεία, ἦταν ἡλικία προήκων. Ὁ Beloch θεώρησε ὅτι στὸ χωρίο αὐτὸ τὸ προήκων ἔχει συγκριτικὴ σημασία, ὁ Λάμαχος δηλ. χαρακτηρίζεται ἡλικία προήκων σὲ σύγκριση μὲ τὸν Ἀλκιβιάδη. Ὁ τελευταῖος, λέει ὁ Beloch, ἦταν τότε 36 - 37 ἐτῶν, ὁ Λάμαχος ἄρα πρέπει τουλάχιστο νὰ ἦταν πενήντα ἢ καὶ μεγαλύτερος. Ἔτσι ἐνίσχυσε τὴν ἄποψή του ὅτι ἡ γέννηση τοῦ Λαμάχου πέφτει στὰ 470.

1. Βλ. Kahrstedt, *RE* XII, (1924), στ. 537 - 38. Ἐντελῶς ἀντίθετη γνώμη ἔχει ὁ Mattingly, *δ. π.*, σ. 194 («However much we discount Aristophanes' term νεανίας in 425 B.C. (*Ach.*, 604), the context in the *Acharnians* implies that Lamachos was still an emergent, ambitious aspirant for the highest military command») καὶ σ. 215, σμ. 8.

2. Ἀλκ. 18,1-2 : ὁ δὲ Νικίας ἄκων μὲν ἠρέθη στρατηγός, οὐχ ἥμισυ τὴν ἀρχὴν καὶ διὰ τὸν συνόχοντα φεύγων ἐφαίνετο γὰρ τοῖς Ἀθηναίοις τὰ τοῦ πολέμου βέλτιον ἔξω μὴ προιμένοις τὸν Ἀλκιβιάδην ἄκρατον, ἀλλὰ μυχθείσης πρὸς τὴν τόλμαν αὐτοῦ τῆς Νικίου προνοίας· καὶ γὰρ ὁ τρίτος στρατηγὸς Λάμαχος ἡλικία προήκων ὅμως ἐδόκει μὴδὲν ἥττον εἶναι τοῦ Ἀλκιβιάδου διάπυρος καὶ φιλοκίνδυνος ἐν τοῖς ἀγῶσι.

3. *Attische Politik*, σ. 325 : «Jedenfalls ist die Bezeichnung νεανίας in Aristophanes' *Acharnern* (v. 600) nicht wörtlich zu nehmen ; wir wissen, dass Lamachos noch in höheren Jahren ein Mann von jugendlichem Feuer war».

4. Γιὰ τὶς δυσκολίες ποὺ παρουσιάζει ἡ ἐρμηνεία αὐτοῦ τοῦ χωρίου βλ. W. J. M. Starkie, *The Acharnians of Aristophanes*, London 1909, σ. 125.

Ἄν κοιτάξουμε ἕμως προσεκτικὰ τὸ σχετικὸ χωρίο, θὰ δοῦμε ὅτι ἡ σύγκριση μὲ τὸν Ἀλκιβιάδην γίνεται μόνον σχετικὰ μὲ τὸ διάπυρος καὶ φιλοκίνδυνος ἐν τοῖς ἀγῶσι, ἐνῶ τὸ προήκων χρησιμοποιεῖται ἀπόλυτα, μὲ τὴν ἔννοια δηλ. περασμένος στὰ χρόνια, ὅπως ἤδη ὑποστήριζαν καὶ οἱ ἐκδότες τῶν *ATL*¹ φέρνοντας ὡς παράδειγμα, γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἀποψή τους, ἓνα χωρίο τοῦ Πλουτάρχου, ὅπου ὁ Νικίας τὸ 418 χαρακτηρίζεται καθ' ἡλικίαν προήκων². Τὸ τελικὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ ἡλικία τοῦ Λαμάχου δὲν μπορεῖ νὰ περιορίσει τὴν ἐκστρατεία στὴ δεκαετία 439 - 430. Πιὸ συγκεκριμένα, μποροῦμε νὰ τὴ μεταθέσουμε πρὸς τὰ πίσω - μέσα στὰ δυνατά, φυσικά, πλαίσια -, ἂν ἔχουμε καὶ ἄλλα ἐπιχειρήματα πού νὰ συνηγοροῦν γιὰ μιὰ χρονολόγηση πρὶν ἀπὸ τὸ 440.

Προτοῦ ἕμως προχωρήσουμε, θεωρῶ σκόπιμο νὰ ἐξετάσουμε πρῶτα τὶς χρονολογίες πού ἔδωσαν ὅσοι ἀσχολήθηκαν μέχρι τώρα μὲ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Περικλῆ στὸν Πόντο. Γιὰ λόγους καθαρὰ μεθοδολογικοὺς θὰ προτιμήσουμε νὰ χωρίσουμε τοὺς ἱστορικοὺς σὲ δυὸ ομάδες: σὲ ὅσους τοποθετοῦν τὴν ἐκστρατεία πρὶν ἀπὸ τὴν εἰρήνην τοῦ Καλλία (449) καὶ σὲ ὅσους μετὰ τὴν εἰρήνην.

Πρὶν ἀπὸ τὸ 449, συγκεκριμένα στὰ 455/1 τὴν τοποθετεῖ ὁ Weizsäcker καὶ στὰ 450 οἱ ἐκδότες τῶν *ATL* καὶ ὁ J.H. Oliver. Ὁ Weizsäcker³ ἐπιμένει, ὅπως εἶδαμε⁴, στὴ χρονολόγηση τῆς ἐκστρατείας στὴ Χερσόνησο τὸ 453/2 (ἢ περίπου 453/2) - χρονολογία πού ἦταν δεκτὴ πρὶν ἀπὸ τὸν Kirhhoff-ὑποστηρίζοντας ὅτι ὅλες οἱ ναυτικὲς ἐκστρατεῖες πού ἀναφέρονται στὰ κεφ. 19-20 τοῦ Βίου τοῦ Περικλῆ ἀποτελοῦν χρονολογικὰ ἓνα σύμπλεγμα, τὸ ὁποῖο, ὅπως ἰσχυρίζεται, δὲν πρέπει νὰ σπάσουμε τοποθετώντας τὴν ἐκστρατεία στὴ Χερσόνησο στὸ 447, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ χρονολόγηση τῆς ἐκστρατείας στὸν Πόντο ν' ἀφήνεται ἐγκαταλειμμένη σ' ὁποιοσδήποτε ἄλλες ὑποθέσεις (ὅπως π.χ. ἡ ἀποίκιση τῆς Ἀστακοῦ καὶ ἡ ἡλικία τοῦ Λαμάχου) πού δὲν ἔχουν

1. III, σ. 115, σημ. 3.

2. Ἄλκ. 13,1 : Ἐπεὶ δ' ἀφῆκεν αὐτὸν (: ὁ Ἀλκιβιάδης) εἰς τὴν πολιτείαν ἔτι μειράκιον ὢν, τοὺς μὲν ἄλλους εὐθὺς ἐταπείνωσε δημαγωγούς, ἀγῶνα δ' εἶχε πρὸς τε Φαίακα τὸν Ἐρασιστράτον καὶ Νικίαν τὸν Νικηράτου, τὸν μὲν ἤδη καθ' ἡλικίαν προήκοντα καὶ στρατηγὸν ἄριστον εἶναι δοκοῦντα, Φαίακα δ' ἀρχόμενον... Ἡ γέννηση τοῦ Νικία πέφτει πρὶν ἀπὸ τὸ 469/8 (= ἔτος γεννήσεως τοῦ Σωκράτη) πβ. π.χ. Stenzel, *RE* IIIA₁ (1927), στ. 811-12, καὶ X.Σ. Πελεκίδης, Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Πεντηκονταετίας, *Λοδῶνη* 3, 1974, σ. 436), ἀφοῦ στὸ *Λάχητα* τοῦ Πλάτωνα (186c) χαρακτηρίζεται μεγαλύτερος ἀπὸ τὸ Σωκράτη, χωρὶς νὰ καθορίζεται πόσο ἀκριβῶς. Τὸ ὅτι ὁ Νικίας χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Πλούταρχο καθ' ἡλικίαν προήκων τὸ 418 καὶ ὁ Λάμαχος ἡλικία προήκων τὸ 415 δὲ σημαίνει ὅτι ὁ Λάμαχος ἦταν μικρότερος ἀπὸ τὸ Νικία, ἢ καὶ τὸ ἀντίθετο, ἀφοῦ τὸ ἡλικία προήκων χρησιμοποιεῖται ἀπόλυτα καὶ μπορεῖ νὰ καλύπτει ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα τῆς ἡλικίας τοῦ ἀνθρώπου.

3. Ὁ.π., σ. 85 κέξ.

4. Βλ. παραπάνω, σ. 17, σημ. 3.

γερά στηρίγματα. Δεχτήκαμε¹ ὅμως ὅτι ὁ Διόδωρος ἐσφαλμένα χρονολόγησε τὴν ἐκστρατεία στὴ Χερσόνησο στὸ 453 καὶ ἔτσι, παρὰ τὶς ἀντίθετες ἀπόψεις τοῦ Weizsäcker, σπάει χρονολογικὰ τὸ σύμπλεγμα τῶν ναυτικῶν ἐκστρατειῶν τῶν κεφαλαίων 19 - 20.

Οἱ ἐκδότες τῶν *ATL*² καὶ ὁ Oliver³ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος δέχονται τὴν ἱστορικότητα τῆς εἰρήνης τοῦ Καλλία καὶ νομίζουν ὅτι μιὰ ἐκστρατεία μετὰ τὸ 449 θὰ ἀποτελοῦσε παραβίασὴ τῆς⁴ ὅσον ἀφορᾷ μόνο τὶς πόλεις τῆς βόρειας ἀκτῆς τῆς Μ. Ἀσίας, γιατί ἡ ναυσιπλοΐα στὸν Εὐξείνιο Πόντο ἦταν ἐλεύθερη τόσο γιὰ τοὺς Ἕλληνες ὅσο καὶ γιὰ τοὺς Πέρσες σύμφωνα μὲ τοὺς ὄρους τῆς εἰρήνης⁵. Ἡ εἰρήνη βέβαια τοῦ Καλλία ἀποτελεῖ αὐτὴ καθαυτὴ ἓνα πρόβλημα ποῦ ἀπαιτεῖ εἰδικὴ διαπραγματεύση καὶ μιὰ λεπτομερῆς ἀναφορὰ σ' αὐτὴ θὰ μᾶς ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὸ θέμα μας⁶. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ

1. Βλ. παραπάνω, σ. 17 - 18.

2. III, σ. 114 - 117.

3. The Peace of Callias and the Pontic Expedition of Pericles, *Historia* 6, 1957, σ. 254 - 55. Ὁ Oliver γράφει χαρακτηριστικὰ: «Since, unlike Sealey, I consider the Peace, which Diodorus dates to 449/8 B.C., authentic and since in view of the whole evidence I must interpret the reference to the Cyanean Rocks as a reference to those at the entrance to the Thracian Bosphorus, it follows that I cannot date the Pontic Expedition of Pericles in 435 B.C. after the Peace. But Meritt, Wade - Gery and McGregor, A.T.L., III, pp. 114 - 7, have already made a case for dating the Pontic Expedition in 450 B.C. I think the evidence from Aristides assures the date 450 B.C.». Τὴ χρονολογία 450 φαίνεται ὅτι ἀποδέχεται καὶ ὁ D.M. Pippidi, *I Greci nel Basso Danubio* (ἰταλ. μετάφρ.), Milano 1971, σ. 241, σημ. 72.

4. Αὐτὸς βασικὰ εἶναι ὁ λόγος ποῦ ἀναγκάζει τοὺς ἐκδότες τῶν *ATL* νὰ χρονολογήσουν τὴν ἐκστρατεία στὸ 450 καὶ ὄχι οἱ ὑπολογισμοὶ ποῦ ἀφοροῦν τὴν πιθανὴ ἡλικία τοῦ Λαμάχου, ὅπως ἐσφαλμένα παρατηρεῖ ὁ M. Chambers, *Thucydides and Pericles*, *HSPH* 62, 1957, σ. 90, σημ. 31. Οἱ ἐκδότες τῶν *ATL* ὅμως δὲν ἀποκλείουν καὶ τὴν πιθανότητα νὰ τοποθετηθεῖ ἡ ἐκστρατεία «at some decent interval after the peace» καὶ συγκεκριμένα τὸ 435 περίπου.

5. Διοδ. XII 4, 5: αὐτονόμους εἶναι τὰς κατὰ τὴν Ἀσίαν Ἑλληνίδας πόλεις ἀπάσας, τοὺς δὲ τῶν Περσῶν σατραπίας μὴ καταβαίνειν ἐπὶ θάλατταν κατωτέρω τριῶν ἡμερῶν ὁδόν, μηδὲ ναῦν μακρὰν πλεῖν ἐντὸς Φασήλιδος καὶ Κρανέων ταῦτα δὲ τοῦ βασιλέως καὶ τῶν στρατηγῶν ἐπιτελούντων μὴ στρατεύειν Ἀθηναίους εἰς τὴν χώραν ἧς βασιλεὺς [Ἀρταξέρξης] ἄρχει. Πβ. καὶ Δημ. XIX (: Περὶ τῆς παραπροσβείας¹) 273. Δουκ. Κατὰ Λεωκράτους 73. Πλουτ. Κίμ. 13,4. Αἰλ. Ἀριστ. Παναθ. 153. Ἀριστόδημος *FGrHist* 104 F 13,2. Ἰμερ. *Πολεμαρχικός* (VI), 29. Σούδα λ. Κίμων.

6. Ἡ ἱστορικότητα αὐτῆς τῆς εἰρήνης συζητεῖται ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ἡ πρώτη μνεία τῆς βρίσκεται στὸν Πανηγυρικό τοῦ Ἰσοκράτη (117 κέξ.). Ὁ Θουκυδίδης δὲν ἀναφέρει τὴν εἰρήνην (μερικοὶ δέχονται ὅτι κάνει ἓναν ὑπαινιγμὸ γι' αὐτὴ στὸ VIII 56,4), ἐνῶ ὁ Ἡρόδοτος (VII 151) ἀναφέρει μιὰ πρεσβεία τοῦ Καλλία στὰ Σοῦσα, χωρὶς νὰ προσδιορίζει ὅμως τὸ χρόνο τῆς καὶ τὸ σκοπὸ τῆς. Πρῶτος ὁ Θεόπομπος (*FGrHist* 115 F 154) ἀρνήθηκε τὴν ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς εἰρήνης μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ στήλη ποῦ τὴν ἔφερε ἦταν γραμμένη σὲ ἰωνικὴ γραφὴ, ποῦ εἰσῆχθηκε στὴν Ἀθῆνα μετὰ τὸ 403, καὶ

τὸ ἂν δέχεται ἢ ἀπορρίπτει κανεὶς αὐτὴ τὴν εἰρήνην, ἢ ἐκστρατεία τοῦ Περικλῆ στὸν Πόντο νομίζω ὅτι δὲν ἔθιγε καὶ τόσο τὴν περσικὴ κυριαρχία στὶς πόλεις τῆς βόρειας ἀκτῆς τῆς Μ. Ἀσίας, γιατί εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ περσικὴ κυριαρχία σ' αὐτὴ τὴν ἀπομακρυσμένη περιοχὴ ἦταν μόνον ὀνομαστικὴ¹. Ἐξάλλου, ὅπως ὑποστηρίζει τελευταῖα ὁ S. K. Eddy², μετὰ τὴν εἰρήνην τοῦ Καλλία καὶ μέχρι τὸ 412 ὑπῆρχε ἓνα εἶδος ψυχροῦ πολέμου ἀνάμεσα στὶς δυὸ δυνάμεις «a situation of vague menace, of raids, of small successes, of countermoves, of embassies and threats»³ καὶ ἡ «ἐκστρατεία τοῦ Περικλῆ ἐντάσσεται σ' αὐτὲς τὶς ἐνέργειες»⁴.

Ὅσον ἀφορᾷ πάλι τοὺς ἱστορικοὺς ποὺ τοποθετοῦν τὴν ἐκστρατεία μετὰ τὴν εἰρήνην τοῦ Καλλία, θὰ μπορούσαμε ἐπίσης νὰ τοὺς χωρίσουμε σὲ δυὸ μικρότερες ὁμάδες: σὲ ὅσους τοποθετοῦν τὴν ἐκστρατεία μετὰ βέβαια, ἀλλὰ

ὄχι στὴν ἀττικὴ γραφῆ ποὺ χρησιμοποιοῦταν τὸ 449. Τὸ ἐπιχειρημᾶ του αὐτὸ δὲν εἶναι ἀποφασιστικὸ, γιατί ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. ὑπάρχουν μερικὲς ἐπιγραφές γραμμένες μὲ ἰωνικὸ ἀλφάβητο (π.χ. IG I² 16). Ἐπίσης τίποτε δὲν ἀποκλείει μιὰ δευτέρη δημοσίευση τῆς εἰρήνης τοῦ Καλλία σὲ μιὰ καινούρια στήλη μετὰ τὸ 403 μὲ ἰωνικὰ γράμματα. Ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἱστορικοὺς ἄλλοι δέχονται τὴν εἰρήνην καὶ ἄλλοι ὄχι. Ὁ κυριότερος ὑποστηρικτὴς τῆς εἶναι βασικὰ ὁ H. T. Wade - Gery, *Essays in Greek History*, Oxford 1958, σ. 201 - 32, ἐνῶ, ἀντίθετα, ἀρνῆθησαν τὴν ἱστορικότητά της κυρίως οἱ R. Sealey, *The Peace of Callias once more*, *Historia* 3, 1954, σ. 325 - 333, καὶ D. Stockton, *The Peace of Callias*, *Historia* 8, 1959, σ. 61 - 73.

1. Ὁ Dunccker, ὁ.π., σ. 539, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ περσικὴ κυριαρχία σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ δὲν ἦταν πολὺ ἰσχυρὴ, ἐνῶ ὁ Meyer, ὁ.π., IV₁, σ. 725, ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ πόλεις στὶς βόρειες μικρασιατικὲς ἀκτὲς εἶχαν γίνῃ ἀνεξάρτητες ἀπὸ τοὺς Πέρσες.

2. The cold war between Athens and Persia, ca 448 - 412 B.C., *CPH* 68, 1973, σ. 241 - 258. Ὁ Eddy ὅμως χρονολογεῖ τὴν ἐκστρατεία στὸ 437/6 καὶ θεωρεῖ ὡς αἰτία τῆς τὴν ἀντίληψη τῶν Ἀθηναίων ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων δὲν ἦταν εὐνοϊκὴ γιὰ τὴν πόλιν τους μετὰ τὶς δολοπλοκίες τῶν Περσῶν ποὺ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μὴν πληρώνουν φόρο στὴ Δηλιακὴ συμμαχία πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς Καρίας (πβ. καὶ A.T. Olmstead, *A History of the Persian Empire*, Chicago 1948, σ. 344· παραπλήσια εἶναι καὶ ἡ ἀποψη τοῦ D. Kagan, *The Outbreak of the Peloponnesian War*, Ithaca 1969, σ. 388 - 89, ποὺ θεωρεῖ τὴν ἐκστρατεία ὡς ἀντίποινα τῶν Ἀθηναίων γιὰ τὴν ἀνάμειξη τοῦ σατραπῆ τῶν Περσῶν Πισσοῦθνη στὸ Σαμακὸ πόλεμο). Οἱ δολοπλοκίες ὅμως τῆς Περσίας, σύμφωνα μὲ τὸν Eddy, χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 448. Γιατί ν' ἀντιδράσει τόσο ἀργὰ ἡ Ἀθήνα; Γιὰ τὸν Eddy βέβαια βασικὸς λόγος γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐκστρατείας εἶναι ἡ ἡλικία τοῦ Λαμάχου, ποὺ ὅμως, ὅπως ἀναφέραμε, δὲν μπορεῖ νὰ περιόρισει τὴν ἐκστρατεία στὸ διάστημα 440 - 435. Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ὁ Eddy ἀναφέρει ὡς πηγή γιὰ τὴν ἐκστρατεία τὸ Διόδωρο καὶ δίνει στὸν Περικλῆ ὄχι λιγότερα ἀπὸ ἐξήντα πλοῖα (σ. 252: «Diodorus says that in this year (δηλ. τὸ 437/6) Pericles led an expedition of no less than sixty ships into the Black Sea»). Τέτοια πληροφορία ὅμως δὲν ὑπάρχει πουθενὰ στὸ Διόδωρο. Στὸ σχετικὸ χωρίο ποὺ παραπέμπει ὁ Eddy (XII 34, 5) ὁ Διόδωρος ἀναφέρει μόνον τὴν ἀποίκιση τῆς Ἀστακοῦ.

3. Ὁ.π., σ. 241.

4. Ὁ.π., σ. 252.

πρὶν ἀπὸ τὸ Σαμιακὸ πόλεμο καὶ σὲ ὅσους μετὰ τὸ Σαμιακὸ πόλεμο, στὴν περίοδο 440 - 435.

Πρὶν ἀπὸ τὸ Σαμιακὸ πόλεμο καὶ συγκεκριμένα στὸ 444 (ἄνοιξη - καλοκαίρι) τὴν τοποθετεῖ ὁ Duncker¹, πού πρῶτος διαπραγματεύθηκε διεξοδικὰ αὐτὸ τὸ θέμα. Οἱ ἐνδείξεις ὅμως πού ἐπικαλεῖται ὡς ἐπιχειρήματα εἶναι ἀβάσιμες.

Συγκεκριμένα ὁ Duncker θεωρεῖ ὡς ἐνδειξη χρονολογίας τὸ χωρίο τοῦ Πλουτάρχου² πού ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὴν περιγραφή τῆς ἐκστρατείας στὸν Πόντο καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Περικλῆς ἔκαμε τὴν ἐκστρατεία αὐτὴ ὡς ἀντιπερισπασμὸ «στὶς πιέσεις τῶν Ἀθηναίων ν' ἀρχίσουν πάλι τὶς ἐπιχειρήσεις στὴν Αἴγυπτο καὶ νὰ ξεσηκώσουν σὲ ἀποστασία τὰ παραθαλάσσια μέρη τοῦ Περσικοῦ κράτους». Τὶς πιέσεις αὐτὲς τὶς τοποθετεῖ τὸ φθινόπωρο τοῦ 445 καὶ τὴν ἄνοιξη τοῦ 444 καὶ ὑποστηρίζει ὅτι αἰτία γι' αὐτὲς τὶς ἀπαιτήσεις ἦταν ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἡ δύσκολη θέση στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει ἡ Ἀθήνα μετὰ τὴ συνάψη τῶν 30ετῶν σπονδῶν - καὶ ἐπομένως ὁ πόθος τῆς νὰ ἐπανακτήσει τὸ κύρος τῆς - καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ ἀποστολὴ 30.000 μεδύμων σιταριοῦ ἀπὸ τὸ βασιλεῖα τῆς Αἰγύπτου³, πού δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ ὑποστήριξη τοῦ αἰτήματός του γιὰ βοήθεια. "Ὅπως ἀνέφερα⁴, εἶναι παρακινδυνευμένο ἀπὸ τὴ συνέχεια τῆς διήγησης τοῦ Πλουτάρχου *τάλλα δ' οὐ συνεχώρει ταῖς ὁρμαῖς*... νὰ βγάλουμε συμπεράσματα γιὰ τὸ χρόνο τῆς ἐκστρατείας. Καὶ αὐτὸ γιατί στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Πλούταρχος ἀναφέρει ἀπλῶς, χωρὶς καμιά χρονολογικὴ συσχέτιση μὲ τὶς ἐκστρατεῖες πού ἐξιστόρησε προηγουμένως καὶ στὶς ὁποῖες εἶχε ἠγήθει ὁ Περικλῆς⁵, τὶς πιέσεις πού κατὰ καιροὺς εἶχε δεχθεῖ καὶ γιὰ ἄλλες ἐκστρατεῖες, τὶς ὁποῖες ὅμως αὐτὸς ἀπέκρουσε. Ὁ Πλούταρχος ἐξἄλλου στὸ σχετικὸ χωρίο ἀναφέρει ὅτι αἰτία γιὰ τὶς ἀπαιτήσεις

1. "Ο. π., σ. 533 - 550, ἰδιαιτέρως σ. 541 - 42. Μὲ τὸν Duncker συμφωνεῖ καὶ ὁ E.H. Minns, *Scythians and Greeks*, Part two, New York 1965, σ. 447 καὶ 561. Τέλος ὁ D.M. Robinson, *AJPh* 27, 1906, σ. 151 μὲ τὴ σημ. 3, λέει : «πιθανῶς μετὰ τὸ 444 π.Χ.» καὶ «γύρω στὸ 440». "Ὡς παρατηρηθεῖ ὅμως ὅτι ἐσφαλμένα ἀναφέρει ὅτι ὁ Πλούταρχος τοποθετεῖ τὴν ἐκστρατεία στὸν Πόντο ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκστρατεία στὴν Χερσόνησο (τὴν τοποθετεῖ, ὅπως ἤδη εἶδαμε παραπάνω, μετὰ τὴν ἐκστρατεία στὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Ἀκαρνανία). Ἐπίσης λανθασμένη εἶναι καὶ ἡ παραπομπὴ τοῦ Robinson στὸν Duncker.

2. 20,3 : *Τάλλα δ' οὐ συνεχώρει ταῖς ὁρμαῖς τῶν πολιτῶν οὐδὲ συνεξέπιπτεν, ὑπὸ ῥώμης καὶ τύχης τοσαύτης ἐπαιρομένων Αἰγύπτου τε πάλιν ἀντιλαμβάνεσθαι καὶ κινεῖν τῆς βασιλείας ἀρχῆς τὰ πρὸς θαλάσση.*

3. *FGrHist* 328 (Φιλόχορος) F 119· Πλουτ. *Περ.* 37,4.

4. Βλ. παραπάνω, σ. 18, σημ. 3.

5. Πβ. καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόψη ὅτι στὰ κεφάλαια αὐτὰ ἀγνοεῖται ἡ χρονολογικὴ σειρά καὶ τὰ γεγονότα μπορεῖ ν' ἀναφέρονται σὲ ὅλη τὴ ζωὴ τοῦ Περικλῆ (παραπάνω, σ. 18).

τῶν Ἀθηναίων ἦταν τὸ θάρρος ποὺ τοὺς ἔδινε ἡ δύναμις τους καὶ ἡ μεγάλη ἐπιτυχία τους καὶ ἔχι ἡ δύσκολη θέση τους, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Duncker. "Ἄν ἡ θέση τῆς Ἀθήνας ἦταν τέτοια ποὺ τὴν παρουσιάζει ὁ Duncker στὶς σελίδες 537 - 38, τότε τὰ ἐπιχειρήματά του ποὺ συνηγοροῦν γιὰ μιὰ ἐκδήλωση πιέσεως ἐκμέρους τῶν Ἀθηναίων θὰ μπορούσαν ἐπίσης νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐναντίον μιᾶς τέτοιας ἐνέργειας.

Ἡ ἀποστολὴ ἐξἄλλου ἀπὸ τὸ βασιλεῖο τῆς Αἰγύπτου σιταριοῦ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶχαν ἀνάγκη τότε οἱ Ἀθηναῖοι, δὲ σημαίνει ἀπαραίτητα ὅτι δὲν εἶχαν τότε σχέσεις μὲ τὸν Πόντο, γιὰτὶ μιὰ κακὴ σοδειά¹ μπορεῖ νὰ γίνῃ αἰτία νὰ μὴν ἐξαχθεῖ σιτάρι, ἀφοῦ μάλιστα αὐτὸ εἶναι προϊὸν ποὺ πρέπει πρῶτα νὰ καλύψει τὶς ἐσωτερικὲς ἀνάγκες καὶ μετὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Ἀπὸ μιὰ πρώτη ματιᾶ, πειστικότερες φαίνονται οἱ ἀπόψεις ὅσων τοποθετοῦν τὴν ἐκστρατεία μετὰ τὸ Σαμιακὸ πόλεμο. Μὲ βάση κυρίως τοὺς ὑπολογισμοὺς γιὰ τὴν πιθανὴ ἡλικία τοῦ Λαμάχου, ἡ ὁποία ὅμως, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, δὲν μπορεῖ νὰ περιορίσει τὴν ἐκστρατεία στὴν περίοδο 440 - 435, συσχετίζουσαν κυρίως τὴν ἐκστρατεία ἢ μὲ τὴν ἴδρυση τῆς ἀποικίας τῆς Ἀστακοῦ στὴν Προποντίδα τὸ 435/4 ἢ μὲ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Σπαρτόκου τὸ 438/7 στὸ θρόνο τοῦ βασιλείου τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου ἢ μὲ τὴν ἀποστασία τοῦ Βυζαντίου (440 - 439).

Προτοῦ ὅμως ἐξετάσουμε χωριστὰ αὐτὲς τὶς ἐπιμέρους ἀπόψεις, θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ὁ Πλούταρχος μόνο στὸ κεφ. 24 τοῦ Βίου τοῦ Περικλῆ ἀναφέρεται στὸ Σαμιακὸ πόλεμο καὶ μετὰ τὴν ἐξιστόρησή του περνᾷ κατευθεῖαν στὰ Κερκυραϊκά. Καὶ εἶναι βέβαια γεγονὸς ὅτι δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ μιὰ ἐξιστόρηση κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ², ἀλλὰ εἶναι περιέργο ὅτι ἀναφέρει τὴν ἐκστρατεία στὸν Πόντο ἀμέσως μετὰ τὶς δυὸ ἄλλες στὴ Χερσόνησο καὶ στὸν Κορινθιακὸ κόλπο καὶ δὲν τὴ θυμῆθηκε καθόλου μετὰ τὸ Σαμιακὸ πόλεμο, ἂν ἔγινε τότε, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ περισσότεροι ἱστορικοί. Στὸ κεφ. 29, 1, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐξιστόρηση τοῦ Σαμιακοῦ πολέμου, ὁ Πλούταρχος λέει: *μετὰ ταῦτα κυμαίνοντος ἤδη τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου* φαίνεται δηλ. ὅτι δὲ γνώριζε κανένα σημαντικὸ γεγονὸς ποὺ νὰ συνδέεται μὲ τὸν Περικλῆ καὶ ποὺ νὰ ἔλαβε χώρα μετὰ τὸ Σαμιακοῦ πολέμου καὶ τῶν Κερκυραϊκῶν.

Ἐρχόμαστε τώρα στὴν ἐξέταση τῶν ἐπιμέρους ἀπόψεων καὶ πρῶτα - πρῶτα τῆς ἀπόψεως ποὺ ὑποστήριξε ὁ Beloch³ καὶ δέχονται οἱ Milt-

1. Πβ. τὴν ἔλλειψη σιταριοῦ, ἕξαιτίας τῶν καιρικῶν συνθηκῶν, ποὺ παρατηρήθηκε πρόσφατα στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωσι, παρὰ τὰ τόσα τεχνικὰ μέσα ποὺ χρησιμοποιοῦνται σήμερα.

2. Βλ. παραπάνω, σ. 18.

3. Ὁ.π., II, σ. 199 καὶ II, σ. 216. Ἐπίσης καὶ ὁ Busolt, ὅ.π., III, σ. 585, σημ. 2, ἀναφέρει ὅτι ἡ ἴδρυση τῆς ἀποικίας τῆς Ἀστακοῦ δείχνει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι

ner¹, Gomme², Chambers³ ὅτι ἡ ἐκστρατεία στὸν Πόντο συνδέεται μὲ τὴν ἔδρυση τῆς ἀποικίας τῆς Ἀστακοῦ στὴν Προποντίδα. Τὴν ἔδρυση αὐτὴ ἀναφέρει μόνον ὁ Διόδωρος καὶ τὴ χρονολογεῖ στὸ 435/4 ἐπ' ἄρχοντος Ἀντιοχίδου⁴. Ὁ Διόδωρος ὅμως δὲ συνδέει τὸν Περικλῆ μὲ τὴν ἔδρυση αὐτῆς τῆς ἀποικίας, ἀν καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι σοβαρὸς λόγος γιὰ ν' ἀρνηθοῦμε τὸ συσχετισμὸ τοῦ Διοδώρου μὲ τὸν Πλούταρχο (*Περ.* 20,1). Ἡ κυριότερη ἀντίρρηση εἶναι, ὅπως σωστὰ παρατήρησε ὁ Weizsäcker, ὅτι «ἐξαιτίας τῆς στενῆς ἐπικοινωνίας τῆς Ἀθήνας μὲ τὸν Πόντο δὲ χρειάζεται νὰ συνδεθῆ ἡ ἀποίκισις τῆς Ἀστακοῦ μὲ τὴν ἐπιχείρησις τοῦ [κεφ.] 20,1»⁵.

Τῆ σύνδεσις ἐπίσης τῆς ἐκστρατείας στὸν Πόντο μὲ τὴν ἀνάρρησις τοῦ Σπαρτόκου στὸ θρόνον τοῦ βασιλείου τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου⁶, πού ἐπιχείρησε πρῶτος ὁ F.E. Adcock⁷ καὶ δέχονται οἱ G. Glotz⁸, P. Cloché⁹, M.L.

ἀσχολήθηκαν τότε μὲ τὸν Πόντο καὶ χρονολογεῖ τὴν ἐκστρατεία μεταξύ 439 καὶ 435. Πβ. καὶ G. De Sanctis, *Storia dei Greci*, II, Firenze 1939, σ. 135 (436/5), καὶ *Pericle*, Milano – Messina 1944, σ. 178 – 180.

1. *RE* XIX₁ (1937), στ. 774 – 775.

2. *Ο. π.*, I, σ. 368.

3. *Ο. π.*, σ. 83 (435?) καὶ 90, σημ. 31.

4. XII 34,5: ἄμα δὲ τούτοις πραττομένοις (= πολιορκία Ποτειδαίας) ἔκτισαν οἱ Ἀθηναῖοι πόλιν ἐν τῇ Προποντίδι τὴν ὀνομαζομένην Ἀστακὸν (= σύμφωνα μὲ τὴ διόρθωσις τοῦ B. Niese, *Gött. Gel. Anz.* 1886, σ. 755, καὶ τοῦ G. De Sanctis, *Hermes* 29, 1894, σ. 479' τὰ χειρόγραφα ἔχουν Λέτανον, ἀλλὰ ἡ πόλις αὐτὴ εἶναι ἀμάρτυρη. Ὁ Cobet εἶχε προτείνει τὴ γραφὴ Δρέπανον. Καὶ οἱ δύο διορθώσεις εἶναι δυνατὲς παλαιογραφικὰ. Ὅπως ὅμως κι ἀν ἔχουν τὰ πράγματα, ἡ Προποντίδα εἶναι βέβαιη.

5. *Ο. π.*, σ. 85.

6. Διοδ. XII 31,1: Ἐπ' ἄρχοντος δ' Ἀθήνησι Θεοδώρου (438/7)... οἱ τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου βασιλεύσαντες, ὀνομασθέντες δὲ Ἀρχαιανακτίδαι, ἤρξαν ἔτη δύο πρὸς τοῖς τετρακόκοντα διεδέξατο δὲ τὴν ἀρχὴν Σπάρτακος καὶ ἤρξαν ἔτη ἑπτὰ. Πβ. καὶ 36,1, ὅπου ὅμως ὁ Διόδωρος ἀναφέρει πῶς πέθανε τὸ 433/2, δίνοντάς του ἔτσι πέντε χρόνια βασιλείας. (Τῇ γραφῇ Σπάρτακος δίνουν οἱ φιλολογικὲς πηγές, ἐνῶ οἱ ἐπιγραφὰς καὶ τὰ νομίσματα δίνουν τὸν τύπο Σπάρτοκος). Δὲ γνωρίζουμε λεπτομέρειες γιὰ τὸ πῶς ἦρθε στὴν ἐξουσία. Εἰκάζεται ὅτι κατέλαβε τὴν ἀρχὴ μὲ πραξικοπήμα. Πβ. E. H. Minns, *ὁ. π.*, σ. 571· M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, New York 1922, σ. 67 – 68· R. Werner, *Die Dynastie der Spartokiden*, *Historia* 4, 1955, σ. 412 κέξ.· V. F. Gajdukevič, *ὁ. π.*, σ. 65 κέξ.

7. *CAH*, 5, 1964 (6η ἀνατ.), σ. 174 (τὸ 437 περίπου). Καὶ ὁ Beloch ἐπίσης, *ὁ. π.*, III₁, σ. 133, συσχετίζει τὴν ἀλλαγὴν δυναστείας μὲ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Περικλῆ στὸν Πόντο.

8. *Ο. π.*, II, σ. 211. Ὁ Glotz μάλιστα ἀναφέρει (πβ. καὶ Busolt, *ὁ. π.*, III₁, σ. 584 – 85) ὅτι τὸ Σπάρτοκο τὸν ἀνάγκασε νὰ ζητήσῃ βοήθεια ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἢ δύσκολη θέσις στὴν ὁποία βρέθηκαν οἱ ἑλληνικὲς πόλεις μετὰ τὴ δολοφονία ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ὀκτασαμάδη τοῦ βασιλεῦ τῶν Σκυθῶν Σκύλλη, πού διατηροῦσε φιλικὲς σχέσεις μὲ τοὺς ἀποίκους τοῦ Πόντου. Τὰ σχετικὰ μὲ τὸ Σκύλλη ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος (IV 76 – 80), χωρὶς ὅμως χρονολογικὲς ἐνδείξεις, ὥστε νὰ μπορέσουμε ἀπ' αὐτὸ νὰ ὀρίσουμε τὸ χρόνο τῆς ἐκστρατείας.

9. Périclès et la politique extérieure d' Athènes, *AC* 14, 1945, σ. 118 – 121 (γιατὶ ὅμως ἀναφέρει τριάντα πλοῖα;).

W. Laistner¹, τῆ στήριξαν κυρίως στο ὅτι ἡ νέα δυναστεία ἀναγκάστηκε νὰ δώσει οἰκονομικά ὀφέλη στήν Ἀθήνα, γιά νὰ τὴν ἀναγνωρίσει², ἀλλὰ ὁ λόγος αὐτὸς δὲν εἶναι ἀποφασιστικὸς παράγοντας γιά τὴ χρονολόγηση τῆς ἐκστρατείας στο 438/7 (ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο ἀνέβηκε στο θρόνο ὁ Σπάρτοκος) ἢ μετά, γιὰτι μιὰ ἐμπορικὴ συμφωνία μποροῦσε νὰ κλειστεῖ καὶ χωρὶς νὰ ὑπάρχει λόγος νὰ γίνε ἐκστρατεία³.

Ὅα πρέπει, νομίζω, νὰ ἐξεταστεῖ ἰδιαιτέρα ἡ συσχέτιση τῆς ἐκστρατείας μὲ τὴν ἀποστασία τοῦ Βυζαντίου, ἡ ὁποία ἀκολούθησε τὴν ἐξέγερση τῆς Σάμου. Ἔτσι ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὴ Marie Delcourt⁴ καὶ τὸν I. B. Brašinskij⁵ ὅτι ἡ ἐκστρατεία στὸν Πόντο ἐγίνε ἀμέσως μετὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἐξεγέρσεως τῆς Σάμου (439), ἐνῶ ὁ E. Will⁶ τὴν τοποθετεῖ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποστασία τοῦ Βυζαντίου. Καὶ οἱ δυὸ ἀπόψεις δὲ διαφέρουν οὐσιαστικά. Τὴν ἀποστασία τοῦ Βυζαντίου ἀναφέρει πολὺ σύντομα ὁ Θουκυδίδης καθὼς καὶ

1. *A History of the Greek World from 479 to 323 B. C.*³, London 1957, σ. 50-51. Βλ. ἐπίσης Ἀθηνᾶς Καλογεροπούλου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Γ, Ἀθήνα 1972, σ. 124 καὶ 172-73 (τὸ 437 ἢ λίγο ἀργότερα ἀπὸ ποῦ ὁμως βρῖσκει τὰ τριάντα πλοῖα (σ. 172) ; ὁ Πλούταρχος δὲν ἀναφέρει ἀριθμὸ). Τὴν ἴδια χρονολογία περὶπου, ἀλλὰ χωρὶς ν' ἀναφέρουν ρητὰ ὅτι ἡ ἐκστρατεία συνδέεται μὲ τὴν ἀνάρρηση στο θρόνο τοῦ Σπαρτόκου, δίνουν καὶ οἱ I. Kirchner, *PA*, ἀρ. 8981 (τὸ 437 περὶπου), N.G.L. Hammond, *A History of Greece to 322 B.C.*, Oxford 1959, σ. 316-17 (τὸ 437 ἢ λίγο μετά), U. Wilcken, *Griechische Geschichte*⁹, München 1962, σ. 156 (ἐλλ.γ. μετάφρ. Ἰω. Τουλουμάκου, Ἀθήνα 1976, σ. 208), Γ.Α. Παπαντωνίου, *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἱστορία*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1964, σ. 147-48 («περὶ τὸ ἔτος 437»). Τέλος ὁ R. Meiggs, *ὁ. π.*, σ. 197-99, χρονολογεῖ τὴν ἐκστρατεία μετὰ τὴ συντριβὴ τῆς ἐξέγερσης τῶν Σαμίων καὶ πιθανῶς μετὰ τὴν ἴδρυση τῆς Ἀμφιπόλεως (437/6), ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπίδαμνο. Οἱ λόγοι ποῦ τὸν ἀναγκάζουν νὰ τὴ χρονολογήσει τότε εἶναι ἡ ἡλικία τοῦ Λαμάχου, ἡ ἀνάρρηση στήν ἐξουσία τοῦ Σπαρτόκου καὶ ἡ ἴδρυση ἀποικιῶν στήν Προποντίδα.

2. Ὁ M. Rostovtzeff, *The Bosphoran Kingdom*, *CAH*, 8, 1965 (3ῃ ἀνατ.), σ. 565, ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἐγκαθίδρυση τυραννίας στο Παντικάπαιο ἦταν ἔργο τῆς Ἀθήνας, ἀποψη ποῦ δὲ φαίνεται ὅτι εὐσταθεῖ, γιὰτι οἱ Ἀθηναῖοι ἰδεολογικά ἦταν ἀντίθετοι στὰ τυραννικά καθεστῶτα. Ἀντίθετα ἡ *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας* τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν Ε.Σ.Σ.Δ. (ἐλλ. μετάφρ., Ἀθήνα 1978, σ. 247) θεωρεῖ «πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ τυραννία ἐδραιώθηκε στο Παντικάπαιο ὡς ἀντιστάθμισμα τῆς ἐπιρροῆς τῆς Ἀθήνας». Καὶ ἡ ἀποψη αὐτὴ δὲν εἶναι σωστὴ. Ἡ ἀλλαγὴ δυναστείας τὸ 438/7 ἦταν ἓνα τοπικὸ γεγονός τοῦ Παντικαπαιου. Βλ. σχετικὰ R. Werner, *ὁ. π.*, σ. 431-32.

3. Βλ. Gomme, *ὁ. π.*, I, σ. 368-69.

4. *Périclès*, Paris 1939, σ. 154 («La révolte de Byzance prouva quelle gravité avait la question du blé. Samos était à peine pacifiée que Périclès partit pour la Mer Noir...»).

5. *Ἡ Ἀθήνα καὶ οἱ βόρεια ἀκτὲς ...*, σ. 58. Τὸν Brašinskij ἀκολουθεῖ καὶ ὁ V. F. Gajdukevič, *ὁ. π.*, σ. 61 κέξ. (440).

6. *Le Monde Grec et l' Orient*, I (Le Ve Siècle, 510-403), Paris 1972, σ. 287-8.

τὴν ἐπιστροφή τῆς πόλης στὴ Δηλιακὴ συμμαχία¹. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὴ τὴν πληροφορία δὲν ξέρομε τίποτε περισσότερο γι' αὐτὸ τὸ γεγονός. Ὁ Gomme² ὑποθέτει ὅτι εἴτε, ὅταν εἶχε σταθεροποιηθεῖ ἡ πολιορκία τῆς Σάμου, ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ στόλου ἀναχώρησε γιὰ τὸ Βυζάντιο εἴτε τὸ Βυζάντιο παραδόθηκε μετὰ ἀπὸ μικρὴ ἀντίσταση. Ἀπὸ μιὰ ἐπιγραφὴ³ μαθαίνουμε ὅτι ἡ συνολικὴ δαπάνη τῆς ἐκστρατείας γιὰ τὴν Ἀθήνα ἀνερχόταν στὸ δέκατο τῆς δαπάνης τῆς ἐκστρατείας ἐναντίον τῆς Σάμου. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸ οἱ Ἀθηναῖοι, μιὰ καὶ τὸ Βυζάντιο βρίσκεται στὴν εἴσοδο τοῦ Εὐξείνου⁴, νὰ ἐπλευσαν καὶ ἐκεῖ κάνοντας μιὰ ἐπίδειξη δυνάμεως μὲ ἀπώτερο σκοπὸ τὴ σύσφιξη τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων τῆς Ἀθήνας μὲ τὶς ἑλληνικὲς πόλεις τοῦ Πόντου.

Θὰ πρέπει ὅμως καὶ ἐδῶ νὰ παρατηρήσουμε ὅτι: 1) ὁ Πλουτάρχος πουθενὰ δὲν κάνει λόγο γιὰ τὴν ἀποστασία τοῦ Βυζαντίου· 2) σὲ καμιά πηγὴ δὲν ἀναφέρεται ὅτι ὁ Περικλῆς ἔλαβε μέρος στὴν καταστολὴ τῆς ἀποστασίας καί, 3) καὶ κυριότερο, ὁ πανηγυρικὸς τόνος τοῦ Πλουτάρχου καὶ ὁ τρόπος ποῦ περιγράφει τὴ συμπεριφορὰ τοῦ Περικλῆ ἀπέναντι στὶς ἑλληνικὲς πόλεις δὲ δικαιολογοῦνται, νομίζω - γιὰτὶ ἔρχονται σὲ ἀντίθεση-, μετὰ ἀπὸ ἕναν ἀγώνα γιὰ τὴν ἐπιστροφή μιᾶς πόλης στὴ Δηλιακὴ συμμαχία. Ἐξάλλου εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, ὅσο διαρκοῦσε ἡ πολιορκία τῆς Σάμου καὶ μετὰ τὶς ταλαιπωρίες τῶν Ἀθηναίων γιὰ τὴν ἀνάκτησὴ της, ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐπιχειρηθεῖ μιὰ ἐκστρατεία στὸν Πόντο στόλω μεγάλῳ καὶ κεκοσμημένῳ λαμπρῶς.

Ἐγινε φανερὸ ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα τῶν διαφόρων ἱστορικῶν, ποῦ συχνὰ ἀλληλοσυγκρούονται, δὲν μπόρεσαν νὰ δώσουν μιὰ ἀρκετὰ πειστικὴ ἐξήγηση γιὰ τὸ χρόνον τῆς ἐκστρατείας. Αὐτὸ μὲ ὀδήγησε σὲ μιὰ νέα χρονολόγηση, ἡ ὁποία, θέλω νὰ πιστεύω, στηρίζεται σὲ περισσότερα ἐπιχειρήματα, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι καὶ αὐτὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀποδειγμένη.

Ἡ χρονολογία ποῦ προτείνω εἶναι τὸ 447, τὸ ἔτος δηλ. ποῦ ὁ Περικλῆς ὀδήγησε ὁ ἴδιος 1000 κληρούχους στὴ Χερσόνησο⁵ μὲ σκοπὸ ν' ἀπαλλάξει τὶς ἑλληνικὲς πόλεις ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Θρακῶν καὶ νὰ ἐξασφαλίσει ἔτσι

1. I 115,5: ξυναπέστησαν δ' αὐτοῖς (δηλ. τοῖς Σαμίοις) καὶ Βυζάντιοι καὶ 117,3: ξυνέβησαν δὲ καὶ Βυζάντιοι ὥσπερ καὶ πρότερον ὑπήκοοι εἶναι. Γιὰ τὴν ἑρμηνεία τοῦ δεύτερου χωρίου βλ. Kagan, ὁ. π., σ. 386 - 87.

2. Ὁ. π., I, σ. 357.

3. IG I² 293 + = R. Meiggs καὶ D. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1969, ἀρ. 55 (= Tod 50), ὅπου καὶ ἡ νεώτερη βιβλιογραφία.

4. Βλ. παρακάτω, σ. 31-32, τὰ σχετικὰ μὲ τὸ εἰσπλευσας.

5. Πλουτ. Περ. 19, 1· Διοδ. XI 88,3. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐκστρατείας στὴ Χερσόνησο βλ. παραπάνω, σ. 17-18.

για τους Ἀθηναίους τὴν κυριαρχία τῶν Στενῶν. Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς ἐκστρατείας ἔγιναν ἐπιχειρήσεις καὶ στὸ Βυζάντιο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἕναν κατάλογο στρατιωτικῶν ἀπωλειῶν¹, πού ἐσφαλμένα πάρα πολλοὶ ἐρευνητὲς τὸν συνέδεσαν μὲ τὴν ἐξέγερση τῆς Σάμου. Ὁ κατάλογος αὐτὸς δίνει τὰ ὀνόματα τῶν Ἀθηναίων πού φονεύθηκαν στὴ διάρκεια μιᾶς ἐτήσιας ἐπιχειρησιακῆς περιόδου (ἄνοιξη - φθινόπωρο (θέρος, Θουκ.) στὴ Χερσόνησο (εἴκοσι ὀκτῶ συνολικά), στὸ Βυζάντιο (δώδεκα) καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις πολέμοις (δεκαεπταετησίαν) καὶ κάτω ἀπὸ τὰ ὀνόματα ὑπάρχει ἕνα ἐπίγραμμα πρὸς τιμὴ ἐκείνων πού σκοτώθηκαν κοντὰ στὸν Ἑλλήσποντο. Γιὰ πολὺν καιρὸ πίστευαν πὼς ὁ κατάλογος αὐτὸς ἀνῆκε στὴν τελευταία φάση τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου², ὅταν εἶχαν γίνεи σοβαρὲς μάχες σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ. Ὁ χαρακτήρας ὅμως τῆς γραφῆς καὶ τὸ ὄνομα *Καρουστόνικος*, πού πιθανῶς γεννήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια ἢ λίγο μετὰ τὴ νίκη τῆς Ἀθήνας ἐναντίον τῆς Καρύστου (γύρω στὸ 472), ἀνάγκασαν τοὺς ἐρευνητὲς ν' ἀναζητήσουν μιὰ χρονολογία στὰ μέσα περίπου τοῦ αἰῶνα καὶ συγκεκριμένα τὸ 440³, γιατί τότε ξέρομε ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη ὅτι ἀποστάτησε τὸ Βυζάντιο⁴.

Ὁ R. Meiggs⁵ ὅμως, ἐπειδὴ δὲν ἀναφέρονται ἀπώλειες στὴ Σάμο - θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ περιλαμβάνεται στοὺς ἄλλους πολέμους - καὶ ἐπειδὴ αὐτοὶ οἱ κατάλογοι κανονικὰ χαράζονταν πάνω σὲ μιὰ στήλη⁶, σωστὰ ἀπέριψε

1. IG I² 943 = R. Meiggs καὶ D. Lewis, *ὁ. π.*, ἀρ. 48 (Tod 48), ὅπου καὶ ἡ νεώτερη βιβλιογραφία.

2. Βλ. π.χ. A. Kirchhoff, Eine attische Todtenliste, *Hermes* 17, 1882, σ. 623 - 630.

3. Βλ. π.χ. M.N. Tod, *ὁ. π.*, I², ἀρ. 48.

4. Βλ. παραπάνω, σ. 28 καὶ 29 μὲ τὴ σημ. 1.

5. R. Meiggs, *The Crisis of Athenian Imperialism*, *HSPH* 67, 1963, σ. 17 - 18· πβ. καὶ *The Athenian Empire*, σ. 160 - 161, καὶ R. Meiggs καὶ D. Lewis, *ὁ. π.*, ἀρ. 48.

6. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ὑποστηρίζει καὶ ὁ Gomme, *ὁ. π.*, I, σ. 357, ἐνῶ ὅσοι δέχονται τὴ χρονολογία 440 ὑποθέτουν ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ ἄλλη ἢ ἄλλες στήλες μὲ τοὺς νεκροὺς τῆς Σάμου. Τελευταία μάλιστα ὁ Eddy, *ὁ. π.*, σ. 251, γιὰ νὰ ἀποδείξει λαθασμένο τὸ βασικὸ ἐπιχείρημα τοῦ Meiggs ὅτι οἱ ἀπώλειες ἐνὸς μόνου ἔτους χαράζονταν ἐπάνω σὲ μιὰ μόνο στήλη, ἔφερε ὡς παράδειγμα τὶς στήλες ἐπάνω στὸν τύμβο τοῦ Μαραθῶνα, τὶς IG I² 929, IG I² 931/2 καὶ *E.M.* 12883. Σχετικὰ μὲ τὶς στήλες ἐπάνω στὸν τύμβο τοῦ Μαραθῶνα ἡ μοναδικὴ πηγὴ μας εἶναι ὁ Παιουσιᾶς (I 32,3) καὶ εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν (192) δὲ δικαιολογοῦσε ἴσως περισσότερες ἀπὸ μιὰ στήλη, ἀν καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἔγινε γιὰ νὰ ἐξαρθεῖ τὸ μέγεθος τῆς θυσίας τῶν νεκρῶν Μαραθωνομάχων. Ἔχουμε δηλ. μιὰ πολὺ εἰδικὴ περίπτωση. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν IG I² 931/2 (= Meiggs - Lewis, ἀρ. 35), ὁ B. D. Meritt, *Hesperia* 15, 1945, σ. 134 - 147, εἰδείξε ὅτι ἔχουμε ἐδῶ μιὰ μοναδικὴ στήλη πού μνημονεύει τοὺς Ἀργεῖους πού ἔπεσαν στὴ μάχη - ἴσως ἔφταναν τοὺς τετρακόσιους - καταγραμμένους κάτω ἀπὸ τὶς τέσσαρις φυλές. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Eddy ἰσχύει κυρίως μόνο γιὰ τὴν IG I² 929=Meiggs - Lewis, ἀρ. 33, τὸν κατάλογο δηλ. τῶν νεκρῶν τῆς Ἐρεχθίδος πού χρονολογεῖται τὸ 459, καὶ

αὐτὴ τῇ χρονολογίᾳ καὶ πρότεινε τὸ 447, ὅταν ὁ Περικλῆς ἔκαμε τὴν ἐκστρατεία στὴ Χερσόνησο, ὅπου ἐξάλλου, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν κατάλογο, δίνεται καὶ ἡ κύρια ἔμφαση. Οἱ μάχες στὸ Βυζάντιο, ὅπως ἀναφέρει ὁ Meiggs, μπορεῖ νὰ ἔγιναν ἐναντίον τῶν Θρακῶν, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ ἔγιναν καὶ ἐναντίον τῶν κατοίκων τοῦ Βυζαντίου. "Ὅπως καὶ ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, τὸ 447 τὸ Βυζάντιο καθυστερεῖ τὴν πληρωμὴ τοῦ φόρου¹ καὶ αὐτὸ σημαίνει πὼς κάτι σημαντικὸ ἔγινε ἐκεῖ αὐτῇ τῇ χρονίᾳ, πού δικαιολογοῦσε ἴσως τὴν επέκταση τῶν ἐπιχειρήσεων ὡς ἐκεῖ. Οἱ ἄλλοι πόλεμοι θὰ διεξήχθησαν κοντὰ στὸν Ἑλλησποντο, ὅπως λέει καὶ τὸ ἐπίγραμμα. Ὁ Περικλῆς λοιπόν, ὅταν ἔφθασε στὸ Βυζάντιο, βρέθηκε στὴν εἴσοδο τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Καὶ ἀφοῦ, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, εἶχε ἐξασφαλίσει τὴν Χερσόνησο ἀπὸ τὶς ἐχθρικές ἐπιδρομὲς καὶ ἐπομένως εἶχε ἀποκτήσει τὸν ἔλεγχον τῶν Στενῶν, τί τὸ περίεργο νὰ ἐπιχειρήσει μιὰ ἐπιβλητικὴ ἐμφάνιση στὸν Πόντο μὲ σκοπὸ νὰ ἐνισχύσει τὴ θέση τῶν ἐκεῖ ἐλληνικῶν πόλεων καὶ ἴσως νὰ πάρει στὰ χέρια του τὸν ἔλεγχον τοῦ ἐμπορίου τοῦ Πόντου²; Ἡ μετοχὴ ἐξάλλου εἰσπλεύσας δείχνει ἴσως ὅτι βρισκόταν ἐκεῖ κοντὰ καὶ προχώρησε βορειότερα περνώντας τὸ Βόσπορο. Πρόκειται δηλ. γιὰ μιὰ ἐκστρατεία πού δὲν ξεκίνησε κατευθεῖαν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μὲ ἄμεσο στόχο τὸν Πόντο, γιατί σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση ὁ Πλούταρχος θὰ χρησιμοποιοῦσε ἄλλον τρόπο ἐκφράσεως, δηλ. πλεύσας, πράγμα πού κάνει ἀναφερόμενος στὴν ἐκστρατεία τοῦ Θησέα, μὲ ἢ χωρὶς τὸν Ἡρακλῆ, ἐναντίον τῶν Ἀμαζόνων: *Εἰς δὲ τὸν Πόντον ἔπλευσε (ἐνν. ὁ Θησεύς) τὸν Εὐξείνου, ὡς μὲν Φιλόχορος καὶ τινες ἄλλοι λέγουσι, μεθ' Ἡρακλέους ἐπὶ τὰς Ἀμαζόνας συστρατεύσας, καὶ γέρας Ἀντιόπην*

γιὰ τὸν κατάλογο *E.M.* 12883. Σχετικὰ μὲ τὴν *IG I²* 929 εἶναι δυνατὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπῆρχαν μέχρι δέκα στήλες. Ὑπάρχουν ὅμως διαφορὲς ἀνάμεσα σ' αὐτὸν τὸν κατάλογο καὶ στὴν ἐπιγραφή πού μᾶς ἀφορᾷ. Συγκεκριμένα, 1) στὴν *IG I²* 929 δίνονται μόνον οἱ ἀπώλειες μιᾶς φυλῆς σὲ ὅλα τὰ μέτωπα, ἐνῶ στὴν ἐπιγραφή πού ἐξετάζουμε οἱ ἀπώλειες ὅλων τῶν φυλῶν χωριστὰ σὲ κάθε μέτωπο καὶ, 2) καὶ τὸ βασικότερο, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπωλειῶν τῆς Ἑρεθθίδος εἶναι πολὺ μεγάλος (185 ὀνόματα), ἐνῶ οἱ ἀπώλειες στὴν *IG I²* 943 ἀνέρχονται μόνον σὲ 58. Στὸν κατάλογο *E.M.* 12883 = *D.W. Bradeen, Hesperia* 33, 1964, σ. 21 – 29, οἱ ἀπώλειες καὶ τῶν δέκα φυλῶν ἀναγράφονται σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ πέντε στήλες πού ἐνώνονται μὲ ἓναν κοινὸ τίτλο καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπωλειῶν σὲ κάθε στήλῃ θὰ πρέπει νὰ εἶναι τὸ λιγότερο 110 καὶ τὸ ἀνώτερο 170. Εἶναι λοιπόν πολὺ παρακινδυνευμένο ἀπὸ αὐτὲς τὶς λιγοστὲς ἐνδείξεις, ἀφοῦ ἄλλωστε παρουσιάζουν διαφορὲς μὲ τὴν ἐπιγραφή πού ἐξετάζουμε, νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι θὰ ὑπῆρχε καὶ ἄλλη ἢ ἄλλες στήλες μὲ τοὺς νεκροὺς τοῦ Σαμιακοῦ πολέμου. Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς ἀπωλειῶν στὴν *IG I²* 943 δὲν αἰτιολογεῖ κάτι τέτοιο.

1. *IG I²* 198· πβ. J. Miller, *RE* III₁ (1897), στ. 1130.

2. Ἐξυπακούεται ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ὁ Περικλῆς δὲν ἐνήργησε ἀπὸ μόνος του – γιατί οἱ Ἀθηναῖοι στρατηγοὶ δὲν εἶχαν τέτοια δικαιοδοσία –, ἀλλὰ ἐκτέλεσε ἐντολὴ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου. Γιὰ τὶς ἀρμοδιότητες τῶν Ἀθηναίων στρατηγῶν βλ. π.χ. W. Schwahn, *RE*, Suppl. VI (1935), στ. 1076–77 καὶ 1081.

ἔλαβεν· οἱ δὲ πλείους, ὧν ἔστι καὶ Φερεκύδης καὶ Ἑλλάνικος καὶ Ἡρόδωρος, ὕστερόν φασιν Ἡρακλέους ἰδιόστολον πλεῦσαι τὸν Θησέα καὶ τὴν Ἀμαζόνα λαβεῖν αἰχμάλωτον, πιθανότερα λέγοντες¹. Καὶ αὐτό, νομίζω, γιατί ὁ Θησέας φέρεται νὰ ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μὲ στόχο τὸ βασίλειο τῶν Ἀμαζόνων. Ἀντίθετα, χρησιμοποιεῖ κυρίως τὸ εἰσπλέω, ὅταν κάποιος βρίσκεται κοντὰ στὴν εἴσοδο μιᾶς κλειστῆς θάλασσας ἢ κόλπου καὶ μπαίνει μέσα, ὅπως π.χ. στὴν περίπτωση τῆς διαφυγῆς τοῦ Μιθριδάτη στὸν Πόντο ἀπὸ τὴ Νικομήδεια τῆς Βιθυνίας, ὅπου τὸν εἶχε ἀποκλείσει ὁ Ρωμαϊκὸς στόλος².

Ἡ ἐπιχείρηση ἐπομένως στὸν Πόντο ἦταν ἓνα παρακλάδι τῆς ἐκστρατείας στὴ Χερσόνησο ἢ, καλύτερα, τὸ συμπλήρωμά της καὶ τὴν ἐπέβαλαν ὡς ἓνα σημεῖο οἱ ἴδιοι ἀκριβῶς λόγοι ποὺ εἶχαν ἐπιβάλλει καὶ τὴν ἐκστρατεία στὴ Χερσόνησο, ἢ ἐπιθυμία δηλ. τῆς Ἀθήνας νὰ ἐνισχύσει τὶς ἑλληνικὲς πόλεις ἀπὸ τὶς ἀπειλὲς τῶν βαρβάρων καὶ νὰ ἐξασφαλίσει ἔτσι τὴν ἐλεύθερη ναυσιπλοΐα ἀπὸ τὰ Στενά καὶ ἐπιπλέον - στὸν Πόντο - ἢ σὺναψη στενῶν ἐμπορικῶν σχέσεων μὲ τὶς ἐκεῖ πόλεις. Ἴσως γι' αὐτὸ ἄλλωστε, γιὰ τὸ ὅτι δηλ. ἦταν παρακλάδι τῆς ἐκστρατείας στὴ Χερσόνησο, δὲν τὴν ἀναφέρει καὶ ὁ Διόδωρος, ποὺ μὲ δυὸ στίχους περίπου περιγράφει καὶ τὴν ἐκστρατεία στὴ Χερσόνησο³. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πλούταρχος, παρὰ τὰ κομπαστικὰ λόγια μὲ τὰ ὁποῖα περιγράφει τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐκστρατείας στὸν Πόντο, ἴσως δὲν τὴ θεωροῦσε οὔτε τόσο μεγάλη οὔτε ἐπικίνδυνη, ἀφοῦ ἄλλωστε γενικὴ ἦταν ἡ τάση τοῦ Περικλῆ ν' ἀποφεύγει ὑπερπόντιες ἐκστρατεῖες καὶ νὰ φροντίζει προπάντων γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν στρατιωτῶν του⁴. Ἄλλωστε δὲ φαίνεται ὅτι εἶχε οὐσιαστικὲς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις. Ἐδῶ ὅμως προβάλλει τὸ ἐρώτημα γιατί ὁ Πλούταρχος ποὺ ἀναφέρει καὶ τὶς δυὸ ἐκστρατεῖες δὲν τὶς συνδέει. Ἡ ἐκστρατεία στὸν Πόντο ἀναφέρεται βέβαια κοντὰ μὲ τὴν ἐκστρατεία στὴ Χερσόνησο, ἀλλὰ ἀφοῦ παρεμβάλλεται ἡ ἐκστρατεία στὸν Κορινθιακὸ κόλπο καὶ τὴν Ἀκαρνανία. Ἡ ἐξήγηση θὰ πρέπει νὰ βρισκεται στὸ ὅτι ὁ Πλούταρχος κάνει συρραφή ἀπὸ διάφορους συγγραφεῖς καὶ στὸ ὅτι, ὅπως ἤδη παρατηρήσαμε⁵, ἀναφέρει ἀξιολογικὰ τὶς ἐκστρατεῖες, ἀνάλογα δηλ. μὲ τὴ

1. Θησ. 26,1.

2. Λεύκ. 13,2 : *Μιθριδάτην δ' ἀναχθέντα μετὰ τοῦ στόλου, σπεύδοντα πρὶν ἐπιστρέφειν Λεύκολλον εἰς τὸν Πόντον εἰ σ π λ ε ὕ σ α ι, καταλαμβάνει χειμῶν πολὺς, ὑφ' οὗ τὰ μὲν ἀρηγάγη, τὰ δ' ἐβυθίσθη τῶν σκαφῶν...* Πβ. Θουκ. IV 75.

3. Βλ. παραπάνω, σ. 16, σημ. 2.

4. Πλουτ. Περ. 18,1 : *Ἐν δὲ ταῖς στρατηγίαις εὐδοκίμει μάλιστα διὰ τὴν ἀσφάλειαν, οὔτε μάχης ἐχούσης πολλὴν ἀδηλόγητα καὶ κίνδυνον ἐκουσίως ἀπτόμενος... ἀεὶ τε λέγων πρὸς τοὺς πολίτας, ὡς ὅσον ἐπ' αὐτῶ μενούσιν ἀθάνατοι πάντα τὸν χρόνον.* Πβ. Θουκ. II 65,5 καὶ 65,7.

5. Βλ. παραπάνω, σ. 18.

σημασία πού εἶχαν, τὶς ἐντυπώσεις πού προκάλεσαν καὶ τὴν αἴγλη πού ἀποκόμισε ἀπ' αὐτὲς ὁ Περικλῆς.

Ἄναφέραμε ὅτι ἀπώτερος σκοπὸς τῆς ἐκστρατείας ἦταν ἡ ἐξασφάλιση τοῦ ἐλέγχου τοῦ ἐμπορίου τοῦ Πόντου, γιατί ἡ Ἀθήνα δὲν ἤλεγχε πιὰ καμιὰ ἀπὸ τὶς ἄλλες ἀγορὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες προμηθευόταν σιτηρὰ καὶ ἄλλα εἶδη διατροφῆς, δηλ. τὶς ἀγορὲς τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Σικελίας¹. Εἶναι εὐλογοῦσιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἐπιχείρησαν τὴν ἐκστρατεία στὸν Πόντο τὰ χρόνια ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφή στὴν Αἴγυπτο καὶ συγκεκριμένα μετὰ τὴν πενταετῆ ἀνακωχὴ (451) καὶ τὴν εἰρήνη τοῦ Καλλία (449), πού ἔθεταν τέρμα στὸ διμέτωπο πόλεμο μὲ τὴ Σπάρτη καὶ τὴν Περσία.

Ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ εἶχαν στρέψει τὴν προσοχὴ τους πρὸς Βορρᾶ μαρτυρεῖ ἐπίσης καὶ ἡ ἐγκατάστασή τους στὴ Βρέα τῆς Βισαλτίας τὸ 446/5 (;)².

Ἐνα ἀκόμη στοιχεῖο πού ἐνμέρει συνηγορεῖ γιὰ τὴ χρονολογία 447 εἶναι καὶ τὸ ἐξῆς : ὅλα τὰ γεγονότα πού ἀναφέρονται στὰ κεφάλαια 19 - 23, στὰ ὁποῖα, ὅπως ἤδη σημειώσαμε³, ὁ Πλούταρχος παραβλέπει τὶς χρονολογίες, ὅπως τόσο συχνὰ συμβαίνει στὰ «εἰδολογικά» χωρία του, πέφτουν χρονικὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 447, ὅπως παρατήρησε καὶ ὁ Gomme⁴, ὁ ὁποῖος ὥστόσο - ἐπειδὴ χρονολογεῖ τὴν ἐκστρατεία στὸν Πόντο τὸ 435/4 μὲ ἐπιχειρήματα πού δὲν εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ἰσχυρὰ⁵ - σημειώνει «ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία στὸν Πόντο». Γιατὶ ὅμως ἴσως ;

Ἄπομένει τώρα νὰ δοῦμε ξανά τὸ πρόβλημα τῆς ἡλικίας τοῦ Λαμάχου. Ἐπειδὴ ὁ Λάμαχος τὸ 447 πρέπει νὰ ἦταν τουλάχιστον τριάντα χρονῶν, ἡ γέννησή του ἐπομένως τοποθετεῖται στὸ 477 ἢ καὶ νωρίτερα, πράγμα πού δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ ὅσα ὑποστηρίξαμε παραπάνω⁶ σχετικὰ μὲ τὴν ἡλικία του. Τὸ 425 λοιπὸν θὰ πρέπει νὰ ἦταν τουλάχιστον πενήντα δύο καὶ ὅταν φονεύθηκε στὶς Συρακοῦσες τὸ 414 ἐξήντα τριῶν χρονῶν. Ἐχομε ἐξάλλου παραδείγματα στρατηγῶν πού πέθαναν ἢ βρίσκονταν σὲ ἐνεργὸ ὑπηρεσία καὶ σὲ μεγαλύτερη ἀκόμα ἡλικία. Οἱ ἐκδότες τῶν *ATL* ἀναφέρουν τὸ Μιλτιάδη καὶ τὸ Χαβρία⁷. Θὰ μπορούσαμε ἐπίσης νὰ προσθέσουμε τὴν περίπτωση τοῦ Φωκίωνα⁸. Ἡ ἡλικία ἐπομένως τοῦ Λαμάχου δὲν ἀναιρεῖ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐκστρατείας στὸ 447.

1. Βλ. παραπάνω, σ. 16.

2. Πβ. Meiggs - Lewis, *ὁ. π.*, ἀρ. 49 (Tod 44), ὅπου καὶ πλήρης βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Βάρτσου, *ὁ. π.*, σ. 98 - 104.

3. Βλ. παραπάνω, σ. 18.

4. Gomme, *ὁ. π.*, I, σ. 378.

5. Βλ. παραπάνω, σ. 26-27.

6. Σ. 21-22.

7. *ATL*, III, σ. 115 μὲ τὶς σημ. 4 καὶ 5.

8. Πβ. Th. Lenschau, *RE* XX₁ (1941), στ. 458 κέξ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἀποτελέσματα πού εἶχε γιὰ τὴν Ἀθήνα ἢ ἐκστρατεία στὸν Πόντο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία στὴ Σινώπη, ἐπιτρέπεται νὰ κάνουμε μόνον εἰκασίες, γιὰτί, ὅπως ἀναφέραμε¹, ὁ Πλούταρχος μιλάει πολὺ ἀόριστα τόσο γιὰ τὶς ἑλληνικὲς πόλεις, στίς παρακλήσεις τῶν ὁποίων ἀνταποκρίθηκε ὁ Περικλῆς, ὅσο καὶ γιὰ τὰ βαρβαρικά ἔθνη καὶ τοὺς βασιλεῖς καὶ δυνάστες τους, στοὺς ὁποίους ἔκαμε ἐπίδειξη τῆς δυνάμεώς του. Πολλοὶ ὑποθέτουν² - καὶ ἡ ὑπόθεσή τους φαίνεται πολὺ πιθανή - ὅτι μὲ τὸ τελευταῖο ὁ Πλούταρχος ἐννοεῖ τοὺς Ὀδρῦσες Θράκες καὶ τοὺς Σκυθες. Μετὰ τὴν ἀπόκρουση τῶν Περσῶν οἱ θρακικὲς φυλὲς ἀνέκτησαν τὴν ἀνεξαρτησία τους. Ἀνάμεσα τους οἱ Ὀδρῦσες, πού κατοικοῦσαν στὴν κοιλάδα τοῦ Ἀρτίσκου, μὲ βασιλιὰ τὸν Τήρη³ γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. δημιούργησαν ἕνα μεγάλο κράτος ὑποτάσσοντας τὶς γειτονικὲς τους φυλὲς καὶ ἐπέκτειναν τὴν ἐξουσία τους ὡς τὸ Δούναβη⁴. Πέρα ἀπὸ τὸ Δούναβη ἐκτεινόταν ἡ ἐξουσία τοῦ Ἀριαπειθῆ⁵, βασιλιᾶ τῶν Σκυθῶν καὶ γαμβροῦ τοῦ Τήρη. Καὶ οἱ δύο τους ἦταν ὑπολογίσιμοι ἡγεμόνες καὶ ἡ δυνάμη τους, πού διαρκῶς ἀύξανόταν, μπορούσε νὰ ἔχει συνέπειες γιὰ τὶς ἑλληνικὲς πόλεις τῆς δυτικῆς καὶ βόρειας ἀκτῆς τοῦ Πόντου. Εἶχε λοιπὸν μεγάλη σημασία νὰ ἔχουν αὐτοὶ οἱ δύο ἡγεμόνες φιλικὲς σχέσεις μὲ τοὺς Ἑλληνας καὶ αὐτὸ μπορούσε νὰ ἐπιτευχθεῖ μὲ μιὰ ἐπίδειξη τοῦ στόλου τῆς Ἀθήνας, τῆς μόνης τότε ὑπολογίσιμης ναυτικῆς δυνάμεως.

Ἐχοντας αὐτὰ ὑπόψη καθὼς καὶ τὸν ἀπώτερο σκοπὸ τῆς ἐκστρατείας, πού, ὅπως τονίσαμε ἐπανειλημμένα, ἦταν ἡ σύναψη στενῶν ἐμπορικῶν σχέσεων μὲ τὶς ἑλληνικὲς ἀποικίες τοῦ Πόντου, ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Περικλῆς δὲν περιορίστηκε μόνον στὴ Σινώπη καὶ στίς πόλεις τῆς νότιας ἀκτῆς, ἀλλὰ ἐπλευσε καὶ στὰ δυτικὰ καθὼς καὶ τὰ βόρεια παράλια τοῦ Πόντου⁶

1. Βλ. παραπάνω, σ. 18.

2. Πβ. π.χ. Duncker, *δ. π.*, σ. 540 - 41· Busolt, *δ. π.*, III, σ. 584-85· Glotz, *δ. π.*, II, σ. 210 - 11.

3. Θουκ. II 29.

4. Θουκ. II 97. Γιὰ τοὺς Ὀδρῦσες βλ. κυρίως Chr. M. Danov, *Althracien*, Berlin 1976, σ. 280 κέξ., ὅπου ἐξετάζεται, μὲ κριτικὴ τῶν ἀπόψεων ἄλλων ἐρευνητῶν, ἡ γένεση τοῦ βασιλείου τῶν Ὀδρυσῶν καὶ ἡ πολιτικὴ τους ἱστορία κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 5ου αἰ.

5. Ἡροδ. IV 76 καὶ 78.

6. Τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Περικλῆς ἐφθασε ὡς τὸ Βόσπορο δέχονται οἱ περισσότεροὶ ἱστορικοὶ (πβ. π.χ. Busolt, *δ. π.*, III, σ. 586 - 87· Adcock, *CAH*, 5, σ. 174· M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, New York 1922, σ. 67· Glotz, *δ. π.*, II, σ. 211· Gomme, *δ. π.*, I, σ. 368), οἱ ὁποῖοι ὅμως, ἐπειδὴ, ὅπως εἶδαμε, χρονολογοῦν τὴν ἐκστρατεία μεταξὺ 437 καὶ 435/4, πιστεύουν ὅτι ἡ δυναστεία μὲ τὴν ὁποία συνῆψε φιλικὲς σχέσεις ὁ Περικλῆς ἦταν οἱ Σπαρτοκίδες. Ἀντίθετα ὁ Brašinskij, *δ. π.*, σ. 63, ἀποκλείει τὴν πιθανότητα νὰ ἐφθασε ὁ στόλος τοῦ Περικλῆ στίς βόρειες ἀκτὲς τοῦ Πόντου μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι αὐτὸ ἦταν τότε ἀδύνατο γιὰ τεχνικοὺς λόγους (πβ. καὶ Ferrarese, *δ. π.*, σ. 9, σημ. 8). Ἡ ἀποψη ὅμως αὐτὴ ἀποδείχτηκε ἀστήρικτη ἀπὸ τὸν Gajdukevič, *δ. π.*, σ. 62 - 63, σημ. 35.

- περιοχές πού εἶχαν μεγάλη σημασία γιὰ τὴν Ἀθήνα, γιὰτὶ παρήγαν ἄφθονο σιτάρι.

Ἡ πῶς σημαντικὴ πόλη στὸν Πόντο αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ τὸ μεγαλύτερο ἐμπορικὸ κέντρο σιταριοῦ ἦταν τὸ Παντικάπαιον στὴν Ταυρικὴ χερσόνησο, ἀποικία τῆς Μιλήτου. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Περικλῆς ἐπλευσε ὡς ἐκεῖ καὶ συνῆψε φιλικὲς σχέσεις μὲ τοὺς Ἀρχαιανακτίδες, πού, ὅπως ἀναφέρει ὁ Διόδωρος, βασιλεύσαν στὸ Παντικάπαιο 42 χρόνια, ἀπὸ τὸ 480/79 ὡς τὸ 438/71. Ἔτσι οἱ Ἀθηναῖοι ἐξασφάλισαν τὴν ἀγορὰ σιταριοῦ, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἀρχαιανακτίδες κέρδισαν τὴν ὑποστήριξή τους ἐναντίον τῶν Σκυθῶν.

Ἴσως τότε νὰ ἴδρυσαν ἐπίσης οἱ Ἀθηναῖοι δέκα χιλιόμετρα στὰ νότια τοῦ Παντικαπαιίου ἕναν ἐμπορικὸ σταθμὸ, τὸ Νύμφαιον, πού εἰσῆλθε στὴ Δηλιακὴ συμμαχία καὶ πλήρωνε φόρο ἕνα τάλαντο², καὶ νὰ ἀποίκισαν καὶ τὴν Ἀμισὸ στὰ ἀνατολικά τῆς Σινώπης, πού ἄλλαξε τὸ ὄνομά της καὶ ὀνομάστηκε Πειραιεύς³.

1. Διοδ. XII 31,1. Γιὰ τοὺς Ἀρχαιανακτίδες βλ. Gajdukenič, *δ. π.*, σ. 50-64.

2. *FGHisti* 342 (Κρατερός) F 8 (= Ἀρποκρατίων λ. Νύμφαιον): *Κρατερός δὲ ἐν θ' τῶν Ψηφισμάτων φησὶν ὅτι Ἀθηναῖοις τὸ Νύμφαιον ἐτέλει τάλαντον* IG I² 63 (ἔπου ὅμως τὸ ὄνομα τοῦ Νυμφαίου σώζεται φθαγμένον: Νύ[μφαιον], ἀλλὰ ἡ ἀποκατάσταση θεωρεῖται βέβαιη) βλ. καὶ παραπάνω, σ. 15, σημ. 1). Ἀπὸ τὸν Αἰσχίνη, *Κατὰ Κτησιφώντος* 171, μαθαίνουμε ὅτι τὸ Νύμφαιο παρέμεινε στὴν Ἀ' Ἀθηναϊκὴ συμμαχία μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν Ἀθηναίων στὶς Συρακοῦσες, ὡσὸτου ἐγκαταλείφθηκε προδοτικὰ ἀπὸ τὸν παπποῦ τοῦ Δημοσθένη.

3. *FGRHist* 115 (Θεόπομπος) F 389 (= Στράβων XII 3,14): Ἀμισός... φησὶ δ' αὐτὴν Θεόπομπος πρῶτους Μιλησίους κτίσαι, <εἶτα > Καππαδόκων ἄρχοντα, τρίτον δ' ἐπ' Ἀθηνοκλέους καὶ Ἀθηναίων ἐπικουθεῖσαν Πειραιᾶ μετονομασθῆναι. Πβ. Πλουτ. *Λεύκ.* 19,7. Ἀππιαν. *Μιθριδάτειος* 83 (373). Σύμφωνα μὲ τοὺς δυὸ τελευταίους ἡ Ἀμισὸς ἀποικίστηκε ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους τὴν ἐποχὴ πού ἄρχαζε ἡ δυνάμη τους καὶ κυριαρχοῦσαν στὴ θάλασσα. Ἡ P. Ferrarese, *δ. π.*, σ. 8, σημ. 4, πιστεύει ὅτι ἡ ἔκφραση *θαλασσοκρατούντων* μπορεῖ ν' ἀναφέρεται τόσο στὸν 5ο ὅσο καὶ στὸν 4ο αἰ. μετὰ τὴν ἴδρυση τῆς Β' Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας καὶ ἐκφράζει τὴν ἀπορία της γιὰτὶ δὲν ἀναφέρει τὴν Ἀμισὸ ὁ Ξενοφώντας, ἂν καὶ ἀναφέρει ἄλλες γειτονικὲς τῆς πόλεις (*Ἀνάβ.* IV, 8· V, 3· V,5). Καὶ γιὰ τίς δυὸ αὐτὲς ἀπόψεις μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν εὐλογες ἀντιρρήσεις. Ὁ ἰσχυρισμὸς τῆς ἄλλωστε ὅτι ἡ ἐκστρατεία τοῦ Περικλῆ στὸν Πόντο συσχετίστηκε χρονολογικὰ ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν νεώτερων ἐρευνητῶν μὲ τὴν ἀποίκισή τῆς Ἀμισοῦ εἶναι ἐσφαλμένος, γιὰτὶ, ὅπως εἶδαμε, οἱ κυριότεροι λόγοι πού ὀδήγησαν τοὺς ἱστορικοὺς νὰ χρονολογήσουν τὴν ἐκστρατεία μετὰ τὸ Σαμιακὸ πόλεμο δὲν ἦταν ἡ ἀποίκισή τῆς Ἀμισοῦ ἀλλὰ ἡ ἡλικία τοῦ Ασαμάχου, ἡ ἀποίκισή τῆς Ἀστακοῦ τὸ 435/4 καὶ ἡ ἀνοδος τοῦ Σπαρτόκου στὸ θρόνο τοῦ βασιλείου τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου.

PERICLES' PONTIC EXPEDITION

SUMMARY

Plutarch (*Per.* 20, 1 - 2) is our only source for Pericles' expedition into the Euxine. Because of this fact, and the disagreements of the modern historians about the purpose and the date of the expedition, P. Ferrarese has recently come to the conclusion that this expedition never took place and that Plutarch's source might be a propagandist text, written in Athens by the anti-Macedonian party in the middle of the 4th century B.C.

The above conclusion would appear to be somewhat dangerous, because the lack of evidence in the sources contemporary with Pericles and in those written later is of no great importance, since not all of the ancient sources available to Plutarch have come down to us; on the contrary, there are hints and indications of the sovereign presence of the Athenians in the area of the Euxine, which indirectly imply the Periclean expedition.

On the other hand, the purpose of the expedition becomes clear, if it is regarded in relation to the wider interests of the Athenians, who having lost control of the Egyptian market, and facing the possibility of losing it also in the West had to turn their attention towards the wheat producing areas of the Pontos.

Dating the expedition is a difficult problem, which has become even more confusing by modern historians who, in my opinion, have wrongly evaluated certain clues concerning it (for example the question of Lamachos' age). Thus the expedition has been set by most of them in the years between 439 and 435 B.C. However, it would be more logical if the Pontic expedition were to be seen in connection with Pericles' expedition to the Chersonesos in 447 B.C., whose purpose was to reinforce the Greek states in that area and to secure the sovereignty of the Straits. This sovereignty would have been proved of not so great importance unless the Athenians had secured the friendship of the Euxine states and consequently the control of their commerce. This expediency, which was due to the wider financial and strategic interests of the Athenians, along with the opportunity given to Pericles to sail into the Euxine after the successful operations in the Chersonesos, as well as Plutarch's wording *εἰς δὲ τὸν Πόντον εἰσπλεύσας*, lead me to suspect that the Pontic expedition might have been a part of the expedition to the Chersonesos, perhaps even its completion.